

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

K

7845/9

019920009

COBISS •

Zbirka Zgodov

Petra Svoljšak

Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno

Petra Svoljšak

Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno

Ljubljana 1991

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti

CIP — katalogizacija v knjigi
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

325.254 (450=863) "1914/1918"

SVOLJŠAK, Petra

Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno / Petra Svolfšak. — 1. natis. — Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije : Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1991. — (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 9)

1200 izv. — Spremna beseda / Branko Marušič : str. 51

27772672

7845

N 8-81-1992 / 9

Publikacija izhaja kot separaten prednatis razprave iz revije »Zgodovinski časopis«, letnik 45/1991, št. 3 in 4.

Knjigo izdajata Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti ob finančni pomoči Ministrstva za znanost in tehnologijo, Ministrstva za kulturo in Ministrstva za šolstvo in šport Republike Slovenije ter Primex, Nova Gorica

Na ovitku je slika Frana Tratnika »Begunci I.«.

PREDGOVOR

Prva svetovna vojna, soška fronta in dogajanja ob njej nudijo brezbrežno število zgodb. Eno od njih pripovedujejo begunci. Slovensko begunstvo med prvo svetovno vojno se deli na več obdobji in smeri. Največji izsek predstavljajo goriški begunci, ki so se ob oblikovanju soške fronte zatekli v notranjost Avstro-Ogrske; istočasno, to je leta 1915, je potekal podoben, vendar številčno skromnejši proces v drugo smer — v Italijo, ki je zajel med 10.000 in 12.000 ljudi. Tretji begunski val se je obrnil zopet v avstrijske dežele, sledil pa je italijanski zasedbi Gorice avgusta 1916. Tudi italijanski zlom pri Kobaridu 24. oktobra 1917 je za seboj odnesel manjši val beguncev, vendar so se v njem znašli predvsem Furlani, saj so bile slovenske vasi izpraznjene že leta 1915. Zadnji dotok slovenskih/goriških beguncev v tem obdobju se je sprožil po že končani vojni, po italijanski zasedbi slovenskega ozemlja, ko so se mnogi odločili živeti v Kraljevini SHS.

To delo obravnava slovenske begunce, ki so bili leta 1915 pregnani v Italijo. Kaj je to pomenilo za begunce, v kakšnih pogojih so morali živeti, kako so reagirali na novo situacijo in s kakšnimi sredstvi; kakšni poskusi so bili izvedeni za obrambo kulturnih in materialnih temeljev njihovega bivanja, kako se je reorganiziralo življenje znotraj družine in v »kolonijah« izseljenih, kakšne kratkoročne in daljnosežne posledice so iz tega izhajale; ta in še druga so bila vprašanja, ki sem si jih zastavila, ko sem se spoprijela s pričujočo raziskavo.

Begunci so predstavljali brezoblično maso mož, žena, otrok in starcev; kot neprotagonisti zmag so se nahajali v marginalni poziciji, v senci, v kateri so bili komaj zaznavni obrisi; v svojem času so bili žrtve, vredne le pomilovanja potomcev. Bili so brez svoje »zgodovine«, ker je bila njihova zgodba preveč »osebna«, »premajhna«, dozorela na ravni izkušenj, ki so bila popolnoma tuja »velikim« dogodkom na prizorišču zgodovine. Namen raziskave je zato preprost — priznati tej masi pomenljivost, zgodovino.

PREGLED IN PREDSTAVITEV VIROV

Problematika begunstva je razdeljena na dva sklopa; prvega predstavljajo načelne rešitve oziroma reševanje begunskega vozla, druga plast pa je izvedba načrtov, ki pronica skozi vsakdanjik beguncev. Ta delitev je nastala na podlagi virov, s katerimi sem razpolagala.

Uradno/načelno inачico predstavljata publikaciji *La gestione dei servizi civili. Relazioni* (4 snopiči) in *La gestione dei servizi civili. Documenti* (22 snopičev), ki ju hranita Archivio di stato di Gorizia (Državni arhiv) in Biblioteca Provinciale v Gorici (Pokrajinska knjižnica). Archivio di Stato di Gorizia hrani tudi fond o goriških beguncih v avstrijskih deželah — *Profughi*, fasc. 3404/4 — 6, v okviru Archivio storico del Comune di Gorizia (Zgodovinski arhiv občine Gorica).

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici hrani gradivo o delovanju *Civilnega komisariata za politični okraj Tolmin* (1915—1917), kjer je bilo predvsem uporabno gradivo o vzgojevališčih na Kobarškem (Educatori e corsi scolastici), o delovanju zdravstvene službe (Sanità Pubblica) in posameznih županstev, o premostitvah, preselitvah in vrnitvah (Trasferimenti — rimpatrii 1915—1917) in o gibanju na zasedenem ozemlju (1915—1916).

Za obdobje po vojni je v Pokrajinskem arhivu na voljo več fondov posameznih občin, ki prinašajo podatke tudi o medvojnih beguncih. To so fond Občina Avče in Občina Bovec 1919—1923, fasc. 3; fond Občina Bovec, Občina Drežnica, Občina Idriško, Občina Trenta, fasc. 4; fond Občina Kred, Občina Šentviška gora, fasc. 5.

Temeljni vir o vsakdanjem življenju beguncev v Italiji je časopisno gradivo: *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Goriška straža* in *L'Eco del Litorale*. Osrednja slovenska dnevnika sta poročala o slovenskih beguncih v Italiji zelo različno; *Slovenec* je bil izčrpnější in je o beguncih poročal relativno pogosto, medtem ko je bil *Slovenski narod* neprimerno skromnejši (v letih 1915—1920 je *Slovenec* objavil 147 notic, *Slovenski narod* pa le 51). *Goriška straža*, ki je začela izhajati po vojni (1919—1924) se z begunci skoraj ni ukvarjala, čeprav je bilo pričakovati vsaj odmeve, spomine. *L'Eco del Litorale*, ki je izhajal na Dunaju pod pokroviteljstvom goriškega deželnega glavarja Luigija Faiduttija, je vso pozornost posvetil beguncem v avstrijskih deželah.

Pristna beseda beguncev v Italiji je ohranjena v *korespondenci družine Gerbec iz Gabrji na Kambreškem*. Korespondenca je del zapuščine te družine, ki jo varuje Goriški muzej v Novi Gorici. Zapuščina vsebuje pisma, dnevnike, vremenske kronike vse do leta 1947, žal pa še ni urejena. Korespondenca obsega 189 dopisnic in pisem Rdečega križa, pokriva pa obdobje od leta 1915, ko je družina šla v begunstvo, do leta 1919, ko se je vrnila v domovino, oziroma 1921. leta, ko so Gerbčevi prejeli razglednico prijateljice, domačinke v Diano Marini, kjer je begunila slovenska družina. Korespondenco tvorijo štirje sklopi, povezani z avtorji. Največji del predstavljajo dopisnice, ki so jih Gerbčevi pisali iz Italije (88); sledijo pisma prijateljice Gerbčevih hčera, begunke v Brucku ob Litvi (Bruck an der Leitha) na Spodnjem Avstrijskem, Katarine Pušnar iz Vogrinkega (52), Gerbčevega sina Mihaela iz avstrijske vojske (36), ostale dopisnice pa so različnega izvora (13). Iz prvih let izgnanstva v Italiji je dopisnic in pisem malo (4 iz leta 1915 in 7 iz leta 1916). Povedno in številčno je najbogatejše leto 1917, saj so si dopisovalci izmenjali kar 140 pisem in dopisnic: 55 iz Diano Marine, 48 Katarine Pušnar (nekaj pisem je bilo namenjenih tudi Mihaelu), 25 pa Mihaela Gerbca.

Goriški muzej mi je dal na razpolago tudi kroniko, rokopis v treh zvezkih na 317 straneh, z naslovom *Nepozabljena Brda. Veselje in žalost briškega ljudstva*. Njen avtor ni znan oziroma se je podpisal s psevdonimom Kozanski (predvideva se, da je avtor nekdo iz kozanske rodbine Reya); kronika obsega obdobje od začetka 1. svetovne vojne leta 1914 do marca 1939. Gre za zgodbo dveh mladih ljudi iz Kozane, ki odseva usodo briškega ljudstva.

Da bi se na lastne oči in ušesa prepričala, kako so ljudje doživljali begunstvo, sem poiskala še pričo tega procesa. To je *Franc Volarič* iz Idriškega (rojen leta 1907), ki je kot 8-letni otrok preživel begunstvo v južni Italiji. Njegova pripoved je bila izčrpna (spomin mu zaenkrat ne dela težav), postregla pa je z vrsto podrobnosti, ki so samo še dopolnile že znano povest o slovenskih ljudeh v prègnanstvu v Italiji.

I. OD TROJNE ZVEZE DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO

Obnašanje Italije ob izbruhu 1. svetovne vojne pogojuje posebno mesto, ki ga je zavzemala v času vojne in vzbujala različne občutke pri vseh vojskujočih. Do začetka vojne 3. avgusta 1914 je bila Italija članica Trojne zveze, ki jo je 20. maja 1882 sklenila z Avstro-Ogrsko in Nemčijo. Pogodbene strani so si zagotovile nedotakljivost meja in vzajemno podporo v mejah lastnih interesov. Trojna zveza je povrnila Italijo na raven velikih sil, v zvezo pa je »se-

veda prispevala več kot je v tistem času od nje lahko dobila.¹ Po trditvah italijanskih politikov je s tem ustvarila trdno in zastrašujočo celoto in tako omajala vsako hotenje po rušenju miru v Evropi. Italija se je zveze oklepala kot instrumenta miru, ki je ohranjal mir v Evropi dvaintrideset let. Toda ob izbruhu evropskega požara je »italijanska duša kmalu začutila, da je to, kar je sklenila, le razumski zakon, najboljši, najtrdnjši, najbolj preudaren vseh zakonov, vendar brez intimnega in prijaznega sorodstvenega zagona«.²

Obnova iredentizma v Italiji v prvih letih tega stoletja je označevala prevrat v italijansko-avstrijskih odnosih. Uradno so sicer, ob dobri volji dunajske in rimske vlade, razpršili sence, ki so se zaradi tega zgrinjale nad Trojno zvezo, toda ostala sta dvom in nezaupanje. To je povzročilo slutnjo, da se bosta državi znova znašli nasproti na bojnem polju in tam odločili neodigrano partijo iz leta 1866. Na avstrijski strani so vzdolž meje gradili prve trdnjave in začrtali ceste s popolnoma strateškimi cilji. Pred Kanalom in Plavmi so zgradili vojaške objekte, v Bovcu, Žagi, Tolminu so zrastle nove kasarne. Leta 1908 so tudi v Italiji začeli agitirati za oboroževanje na vzhodni meji. V naslednjih letih so postale zahteve po oborožitvi v Furlaniji še glasnejše.

Ko so na evropska bojišča že korakale oborožene vojske, je Italija 3. avgusta 1914 razglasila nevtralnost, istočasno pa na vojsko vpoklicala dva razreda letnika (1899 in 1900) ter občine v okrajih Ampezzo, Čedad (Cividale), Cordero, Humin (Gemoni), Latisana, Maniago, Moggio, Palmanova, Pordenone, San Daniele, Špeter Slovenov (San Pietro al Natisone), Tarcento, Tolmezzo in Videm (Udine) dala v upravo vojaške policije.

Zadovoljstvo v Italiji ob odločitvi za nevtralnost je bilo veliko. Stranke, ki so sprejemale pacifistične ideologije, so bile vesele, saj je bil tako ohranjen mir. V liberalnih in demokratičnih krogih so razglasitev nevtralnosti pozdravili kot »osvoboditev od nenaravne in nacionalnim čustvom nasprotujoče zveze«.³ Vendar je bila to le kratkotrajna sloga, saj je ta svoboda izbire, ki jo je pogojevala proklamacija nevtralnosti, kmalu izzvala največji spopad mnenj, s katerim se je mlada Italija kdajkoli spoprijela. Demokratična in ljudska Italija je črpala svoje ideale iz principov Risorgimenta, kar naj bi pomenilo spoštovanje in osvoboditev zatiranih narodov. Avstro-Ogrska, ki je napadla Srbijo, Nemčija, ki je vkorakala v Belgijo, sta pomenili zanikanje teh načel. Še več, Avstrija je imela pod oblastjo Italijane in »boleči vzdiki teh naših bratov so opominjali, da naloga Risorgimenta še ni izpolnjena«.⁴ Ko se je Italija izognila bojevanju na strani centralnih sil, se je prebudila aspiracija osvoboditi »neodrešene« Italijane. Italija se je razločno razdelila na dva tabora — nevtraliste in intervencioniste. Nevtralisti so predstavljali socialisti in katoliki v imenu internacionalističnih in miroljubnih načel ter liberalci, ki so upali na s pogajanj pridobljene teritorialne kompenzacije. Na drugi strani pa so vedno glasnejši postajali intervencionisti, nov zagon je dobilo iredentistično gibanje, ki se je kitilo z zvenečimi imeni (Carducci, Oberdank), vanj so se stekali mladi in stari patrioti, ki so se napajali s prepornimi ideali o zmagovitem prodoru Italije do naravnih meja. Nacionalistom, republikancem in socialistom — reformistom, ki so predstavljali jedro intervencionističnega tabora, in so v prvo vrsto postavljali potrebo po »odrešitvi neodrešenih« pokrajin, so se pridružili t.i. fuorusciti (pribežniki) s Tridentinskega in iz Julijske Benečije, ki so agitirali za osvoboditev domovine. Od socialistov, ki so bili zagovorniki absolutne nevtralnosti, se je ločil Benito Mussolini, ki je novembra 1914 »čez noč« spremenil svoje mnenje in postal skrajni intervencionist, katerega duh in program

¹ I. Bonomi, *La politica italiana da Porta Pia a Vittorio Veneto, 1870–1918*. Biblioteca di Cultura storica 30. Giulio Einaudi Editore, 1946, 96.

² N. o. m., 97.

³ N. o. m., 350.

⁴ N. o. m., 353.

sta bila povzeta v dveh geslih; prvo Blanquijevo — Kdor ima železo, ima kruh; in drugo Napoleonovo — Revolucija je ideja, ki je iznašla bajonete.

Med italijanskim ljudstvom je bil sicer zelo razširjen odpor do vojne, ki pa ga je bilo moč premagati le s prepričanjem, da bo vojna prinesla globoke spremembe in bo z uničenjem militarizma tam, kjer ima le-ta najgloblje korenine, zagotovila naslednikom dobre te trajnega miru. Mit »poslednje vojne« je postal eden najmočnejših vzvodov, da so se mnogi Italijani izrekli za poseg v vojno. V prvih mesecih leta 1915 so se strasti razvemale, polemike so postale silovite.

Marca 1915 se je italijanska vlada začela pogajati z Antanto, ne da bi prekinila stike z Avstrijo in Nemčijo, ker bi sicer tvegala nenaden avstro-nemški napad. Teritorialne zahteve Italije so imele dva jasna cilja: izvršitev nacionalne enotnosti s pridobitvijo t.i. neodrešenih pokrajin in absolutno prevlado na Jadranu. K prvemu cilju so spadale zahteve po Tridentinskem s širokim ozemljem, ki naj bi segalo do Brennerja, po Trstu in italijanskih mestih v Istri, z zaledjem, ki naj bi obsegalo celotno Istro do Kvarnerja. To so bile znane italijanske aspiracije, ki so udeležene formulo Trento in Trst, z alpskim brankom, ki bi Italiji, čeravno ji etnično ni pripadal, zagotavljal vojaško varnost novih meja. Drugemu cilju pa so zadostile zahteve po Dalmaciji in pripadajočih otokih, toda dobili so »le« teritorij Zadra in Šibenika, medtem ko so morali opustiti želje po Splitu. Tako je bil 26. aprila 1915 podpisan Londonski pakt med Antanto in Italijo. 4. maja je Italija obvestila Avstro-Ogrsko, da Trojna zveza ne velja več, in da prevzema Italija polno svobodo delovanja, 23. maja 1915 pa je stopila v vojno na strani Antante.

V vojno je posegla ob navdušenju svojih izobraženih slojev in srednjega razreda, v katerih srcih je tlel spomin na Risorgimento, »moč tradicije je dala poudarek novim idealnim motivom, ki so priporočali intervencijo.⁵ Podeželje je pri tem sledilo mestu. To, kar je prevladovalo v javnem mnenju, najprej med intervencionisti in nato med ljudstvom, je bil patriotični vidik in prepovedna mistifikacija, ki ga je prepletala.

II. 1. V PRIČAKOVANJU VOJNE

»Leto 1915, zgodovinsko tako blizu, v spominih in pričevanjih pa tako oddaljeno, je bilo odločilno za Gorico in celotno Posočje. Stari svet se je pogrezal v bolečini in krvi, na poti do uničenja je odnašal s seboj iluzije, nostalgije, strah; v veliki svetovni tragediji so se oglašale male tragedije ljudi, ki jih je presenetila velika drama, ko je bila preteklost še živa in aktualna, in upanje na boljšo prihodnost še ni ugasnilo; v svetovno dramo se je vpletla tudi goriška in posočska tragedija.«⁶

Posočje in Furlanija sta mesece pred italijanskim posegom v vojno preživljala v napetosti in tesnobnem pričakovanju prelomnega dogodka. V sosedstvo je začela spomladi pritekati italijanska vojska, ki se je ustalila v obmejnih krajih. Tudi v oblastnih ustanovah sta se razraščala strah in sum. Tako so v Krminu (Cormons) in bližnjih vaseh februarja 1915 javni uradi odnesli dokumente in vrednostne papirje na varno, temu zgledu pa so sledili tudi meščani in vaščani. Sredi maja je bila Furlanija polna vojaštva, kar je postavilo pred težko preizkušnjo absorpcijske zmožnosti pokrajine. Težavam, ki jih je prinesla naraščajoča koncentracija vojakov in delavcev, orožja in streliva, živeža ter različnega materiala, se je pridružila še priganjajoča nuja vojaških priprav na napad in obrambo. Z veliko naglico so gradili ceste in mostove.

Avstrijska vojska ni mirovala. Ob Soči so kopali jarke in vmeščali topove. V Gorici je avstrijska policija izvajala aretacije, posebno tistih, za katere je

⁵ N. o. m., 337.

⁶ Gorizia e l'Isontino nel 1915. Gorizia 1965, uvod.

menila, da so vdani Kraljevini Italiji. V zadnjih aprilskih dneh je skušal namestnik v Trstu nemir prikriti tako, da je okrajnim glavarjem v Trstu, Gorici, Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo) in Tržiču (Monfalcone) zagotavljal, da ni nikakršne nevarnosti vojne, »kljub temu je, glede na situacijo poskrbel, da bodo dobili vnaprej izplačane tri mesečne plače«.⁷ Medtem so na ukaz centralne vlade izpraznili zapore v Gradišču ob Soči in Kopru, kaznjence pa premestili v notranjost; material iz vojaških skladišč v Gorici in Gradišču ob Soči so prepeljali v Ljubljano in Gradec.

Končno je stanje obupa, ki ga je povzročala negotovost, prešlo. 13. maja 1915 je prišel ukaz, ki je pokazal, da oblasti pričakujejo skorajšnjo italijansko intervencijo: do nadaljnjega je bilo gibanje osebnih avtomobilov in motociklov v političnih okrajih Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Tržič, Sežana, Tolmin in Trst prepovedano. V mesecih pred majem so bili mnogi moški iz avstrijskih delov Furlanije in Posočja vpoklicani v vojsko, poslali so jih v Srbijo in Galicijo. 19. maja je bil na obmejnih avstrijskih področjih razglašen nabor, vpoklicani so bili vsi preostali moški med 18. in 50. letom starosti, živina in vozovi so bili zaseženi. Tri dni zatem so bili vsi italijanski državljani med 18. in 42. letom (starost za nabor v Italiji — op. P. S.) aretirani in internirani; obmejni kraji z Italijo so bili evakuirani. »Gotovost bližnjega in neizogibnega dogodka je prinesla relativen mir.«⁸

II. 2. »IL PRIMO BALZO« (PRVI SUNEK)

23. maja 1915 je Italija napovedala Avstriji vojno, njena vojska pa je ponoči prekoračila mejo. Levi breg Soče je predstavljal generalno črto bojišča. Nastala je 90 kilometrov dolga Soška fronta, katere osnovna linija je tekla od Rombona preko Ravelnika, Javorščka, Lipnika, Vršiča, Vrat, Krna, Mrzlega vrha, Vodil vrha do Soče. Od tod se je vlekla po njenem levem bregu, z dvema mostiščema na desnem bregu. Tolminsko mostišče med Sočo pri Doljah, cerkvijo Sv. Danijela, Mengorami in koto 588 je varovalo kolodvor pri Mostu na Soči in operativne smeri do Ljubljanske kotline. Goriško mostišče je predstavljala črta Sabotin—Oslavje—Podgora—Kalvarija; neposredno naj bi varovalo Gorico in zadržalo napadalčevo prodiranje po Vipavski dolini. Banjska planota je bila obrambna črta med mostiščema, do morja pa naj bi napadalno vojsko ustavljala Kraška planota (črta Vrh Sv. Mihaela—Fajti hrib—Trstelj—Grmada—Sv. Lenart—Volnik). Ta, južni del 600 kilometrov dolge avstrijsko-italijanske fronte, ki je potekala od prelaza Stelvio ob švicarsko-italijansko-avstrijski tromeji do Jadranskega morja, je neposredno prizadela Pokneženo grofijo Goriško — Gradiščansko s političnimi okraji Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Sežana, Tržič in Tolmin, v katerih je leta 1910 živelo 260.749 prebivalcev.⁹

Soška fronta je predstavljala glavno bojišče med Avstro-Ogrsko in Italijo, saj so se na tirolsko-koroški fronti odigrali le ozko omejeni lokalni boji. V najstih ofenzivah so Italijani poskušali prebiti avstrijsko obrambo na Soči, prodreti v Ljubljansko kotlino ter zavzeti Trst. V dvoipolletnem neprekinjenem bojevanju na Soči so Italijani uresničili le neznamen del poti do svojega osnovnega cilja. Najgloblje so prodrli proti Kostanjevici na Krasu (12 kilometrov) in od Plavi do grebena Banjske planote (10 kilometrov).

Ob zori 24. maja 1915 je bil izpeljan prvi ofenzivni sunek — »il primo balzo«. Po načrtu generala grofa Luigija Cadorne, načelnika glavnega štaba italijanske vojske, naj bi glavno nalogo v prvem naskoku nosili 2. in 3. armada.

⁷ G. del Bianco, *La guerra e il Friuli* 1. Collezione »Forum Julii«. Udine 1937, 382.

⁸ N. o. m., 383.

⁹ Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 nebst Vollständigen Alphabetischen Namensverzeichnis Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission in Wien. Wien 1915, 158.

2. armada naj bi zasedla Kobariško kotlino, gorski greben, ki ga orisujeta Krn in Mrzli vrh ter gorski hrbet Ježa—Korada—Sv. Martin—Medana. 3. armada bi se morala utrditi na pobočjih Medeje (Medea) in Krminske gore (M. Quarin) ter osvojiti linijo med rekami Idrija, Ter (Torre) in Soča. Z nenadnim napadom naj bi zavzela mostove Pierisa (zahodno od Tržiča) in preprečila njihovo uničenje. Dospevši do ustrezne linije naj bi se enote trdno ustalile. »Operacija bi morala imeti značaj energičnega in nenadnega vdora.«¹⁰ Toda presenečenje, ki bi ga morala italijanska vojska pripraviti sovražniku, ni popolnoma uspelo. General Cadorna poudarja v svoji analizi »La guerra alla fronte italiana«, da je bil vzrok v nepopolni mobilizaciji. V tem času so Avstrijci lahko prepeljali svojo vojsko in se poslužili bogate železniške mreže: »Zato ni bilo umestno siliti se h globljim operacijam na Krasu ter pustiti Sočo za hrbtno, ne da bi organizirali obrambo proti sovražniku, ki je imel možnost močno okrepiti svoje sile iz dneva v dan, medtem ko naše enote niso bile pripravljene delovati z vsemi močmi.«¹¹

V prvem naskoku je 24. maja 2. armada brez odpora zasedla Kobarid, ki so ga maloštevilni avstrijski vojaki zapustili ter se umaknili v gore; zasedbi Kobarida so sledili Ježa, Kolovrat in Korada; skozi Brda pa je napredovala le kakšnih 10 kilometrov proti Soči in zasedla Števerjan. Tega dne je 3. armada zasedla Červinjan (Cervignano), Krmin in Medejo. 25. maja so italijanske enote dosegle Sočo med Pierisom in Gradiščem ter severno od Gorice med Sabotinom in Selom; na Tolminskem so se približali tamkajšnjemu mostišču, a niso izkoristili majhnega števila branilcev grebena Krn—Sleme—Mrzli vrh, ki ga niso osvojili. Naslednje dni so se Italijani oprezno približevali Sabotinu, Banjski planoti ter zahodnemu robu Kraške planote. Prve dni junija je prišlo med Krnom in Sočo do prvih zagrizenih, toda za Italijane neuspešnih bojov, ki so stali obe strani težkih izgub. 8. junija so Italijani zasedli Gradišče ob Soči in Tržič, neuspešno pa so napadali goriško mostišče. Medtem so se dopolnile avstrijske vrste; pa tudi italijanske so čakale na okrepitev. Do 22. junija so napadalci skušali osvojiti prehod čez Sočo pri Plaveh, na goriškem mostišču pa so opustili vse poskuse.

Iz tega fragmentarnega opisa prvega ofenzivnega sunka je jasno, da je Italijanom zaradi pretirane previdnosti uspelo v prvem mesecu vojne načeti avstrijsko obrambno linijo samo na področju Krna in pri Plaveh. Pa še beseda generala Svetozarja Borojevića pl. Bojne, ki mu je bila poverjena obramba ra Soči do morja, po rojstvu in mišljenju Srba (?) v avstrijski službi, ki so mu njegovi rojaki po vojni celo prepovedali vrnitev v domovino: »Mesto, da bi odločno napadel, je pomikal Cadorna počasi in oprezno svoje čete proti našim skromnim mejnim utrditvam. Tako je bilo poslanih na Soško fronto od Kobarida navzdol 11 italijanskih infanterijskih divizij in 4 kavalerijske proti komaj trem avstro-ogrskim. Samo vsled tega »metodičnega« postopanja nam je bilo mogoče s pospešeno pritegnitvijo šestih infanterijskih divizij organizirati oni železni odpor, ki je pozneje v 12 težkih bitkah zadivil svet.«¹²

III. ZAČASNA UPRAVA NA ZASEDENIH OZEMLJIH

Temeljno dejanje vodstva italijanske vojske ob »pridobitvi« avstro-ogrskih ozemelj je bila ureditev začasne uprave. Že od samega začetka sta se ob tem prepletala dva bistvena pojma pri obravnavanju teh področij — »terre occupate« (okupirano ozemlje) in »terre redente« (odrešeno ozemlje). V skladu z mednarodnimi konvencijami, predvsem pa s 43. členom 4. konvencije 2. konference v Haagu leta 1907, je bila italijanska vojska na okupiranem ozemlju le

¹⁰ L. Cadorna, *La guerra alla fronte italiana. Fino all'arresto sulla linea della Piave e del Grappa* (24 maggio 1915 — 9 novembre 1917). Milano 1921, 123.

¹¹ N. o. m., 123—124.

¹² S. Borojević, *O vojni proti Italiji*. Ljubljana 1923, 8.

začasni izvrševalec državne oblasti suverena, ki je bila še vedno Avstro-Ogrska.¹³ Ti sklepi so nalagali okupatorju, da ukrene vse potrebno, da zagotovi javni red, mir in v okviru obstoječih možnosti uredi civilno življenje na zasedenem področju.

»Odrešene pokrajine« nedvomno odsevajo temeljni cilj italijanske politike in razloge, zaradi katerih je posegla v vojno. Julijska Benečija in Tridentinsko nista predstavljala tujega ozemlja, »temveč nacionalni teritorij, ki ga je sovražnik držal«,¹⁴ zato je bil vrnjen narodu, in sicer za vedno. Zasedba teh ozemelj naj bi tako že od prvega trenutka pomenila uresničenje odrešitve, vzpostavitev svobode, utelešenje nacionalne solidarnosti.¹⁵

Ob začetku sovražnosti so bila s kraljevim ukazom 22. maja 1915 proglašena v vojnem stanju področja provinc Sondrio, Brescia, Verona, Vicenza, Belluno, Udine (Videm), Venezia (Benetke), Padova, Mantova, Ferrara, otokov in obalnih občin na Jadranu. Na teh področjih Kraljevine in na tistih, ki jih je zasedla vojska, je po navodilih »Servizio in guerra« z dne 12. marca 1912 politična in administrativna oblast pripadla vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske. V ta namen je vrhovno poveljstvo 29. maja 1915 ustanovilo Generalni sekretariat za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili),¹⁶ ki ga je vodil general Agostino d'Adamo, njegov namestnik pa je bil Carlo Galli.¹⁷

Generalni sekretariat je bil neposredno odvisen od vrhovnega poveljstva; na zasedenih področjih je predstavljal izključno izvršni organ, katerega naloge so bile določene z ukazom 25. junija 1915,¹⁸ imel pa je tudi posvetovalni značaj, saj je proučeval in predlagal oblike civilnih služb ter rešitve težav na sodno-administrativnem področju. Poročila o svojem delovanju je Generalni sekretariat izdal v že omenjenih publikacijah »La gestione dei servizi civili. Relazione« in »La gestione dei servizi civili. Documenti«; iz njih je razvidna razvejanost upravljanja ter želja in nuja, vzpostaviti kar se da urejene javne službe ter oživiti življenje v zasedenih pokrajinah. Kot ugotavlja B. Marušič, sta tako na delovanje Generalnega sekretariata vplivala dva med seboj izključujoča se vidika: mednarodna pravna določila o obnašanju okupatorja na zasedenem teritoriju ter italijanski vojni cilji.¹⁹

Temeljne principe začasne organizacije civilnih služb je vsebovala že navedena uredba z dne 25. junija 1915 (Ordinamento dei servizi civili nei territori occupati).²⁰ Generalni sekretariat je po navodilih ukaza deloval kot centralna in provincialna oblast obenem, njegova dejavnost pa je bila v vsem podrejena vojaškim ukrepom.

Italijanska vojska je obdržala avstrijsko upravno razdelitev in organe oblasti. Za vsak politični okraj je Generalni sekretariat imenoval civilnega komisarja (Commissario Civile). Imenovanih je bilo osem civilnih komisarjev: pet za tridentinske politične okraje ter trije za Vzhodno Furlanijo (Friuli Orientale, kakor za Posočje piše v aktih Generalnega sekretariata). Civilni komisariati so načeloma imeli sedež izven glavnega mesta političnega okraja. V Cervignanu je deloval civilni komisariat za politični okraj Tržič; sedež gradiščanskega civilnega komisariata je bil v Krminu, ki je obsegal tudi tri slovenske občine — Biljana, Kožbana, Medana — in mešana občina Dolenje (Dolegna). Vanj so bile začasno priključene tudi zasedene občine okraja Gorica

¹³ La gestione dei servizi civili, Relazione I, 31 dicembre 1916, 7—19.

¹⁴ N. o. m., 7—19.

¹⁵ N. o. m., 9.

¹⁶ N. o. m., 7—19. Dokumentarni fond Generalnega sekretariata za civilne zadeve je izredno bogat, hrani pa ga Archivio Centrale dello Stato (Centralni državni arhiv) v Rimu. O fondu glej Maria Elodia Palumbo, L'Archivio del Segretariato per gli Affari Civili del Comando Supremo dell'Esercito italiano. Officina dello Storico, Ricerche di storia sociale e culturale I/1—2. Rassegna dell'Istituto di storia della Facoltà di lingue dell'Università degli Studi di Udine, Udine 1979.

¹⁷ La gestione dei servizi civili, Documenti I, 31 dicembre 1915, 5 (dokument 1).

¹⁸ N. o. m., 18—21 (dokument 7).

¹⁹ B. Marušič, Italijanska okupacija Posočja (1915—1917). Zgodovinski časopis 43, 1989, 231—240.

²⁰ La gestione dei servizi civili, Documenti I, 18—21 (dokument 7).

z okolico — Anhovo, Ločnik, Števerjan in Šmartno — Kojsko. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin je imel sedež v Kobaridu, od aprila do julija 1916 pa v Breginju. Politični okraj Tolmin je štel štirinajst občin: Breginj, Kobarid, Čezsoča, Kred, Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Bovec, Sedlo, Srpenica, Trnovo, Volče in Žaga.²¹

Z 10. členom naredbe z dne 25. maja je bila z dnem okupacije razpuščena celotna občinska uprava in druge javne ustanove, toda svoje naloge so opravljale do prihoda novih upraviteljev. Za vsako občino je Generalni sekretariat imenoval župana (sindaco), ki je začasno vodil občino, do prevzema nalog pa je bilo upravljanje občine v rokah vojaške uprave. V zasedenih občinah goriškega političnega okraja do 31. decembra 1915 ni bilo imenovanih županov, kar velja tudi za slovenske občine v političnem okraju Gradišče ob Soči, razen za Dolenje, kakor lahko sodimo po poročilu o delovanju civilne uprave na zasedenih ozemljih.²²

Vojaško vodenje administrativnih poslov naj bi tako predstavljalo le prehodno obdobje, toda če je bilo potrebno, je le-to prevzelo obeležje trajnosti. Tako se je namreč zgodilo v Posočju. Obnašanje Generalnega sekretariata so narekemale posebne razmere, ki so vladale v nekaterih občinah: vojaške operacije, izselitev prebivalstva, nezadovoljiva varnost; za skupino občin v zgornjem Posočju — Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Žaga, Srpenica, Trnovo — je bil imenovan vojaški komisar.²³ V občinah Breginjskega kota (Breginj, Sedlo, Kred) so bili kmalu po okupaciji imenovani župani, ki pa so bili po mnenju civilnega komisarja brez vsakršne izobrazbe (persone di nessuna cultura), pa tudi nezanesljivi (sulla cui fedelta e doveroso fare ogni riserva). Zato jih je nadziral vojaški komisariat za zgornjo dolino Nadiže (Commissariato militare dell'Alta Valle Natisone).²⁴

BEGUNSTVO — NAČELNE REŠITVE:

IV. 1. PRVO DEJANJE — EVAKUACIJA

Z začetkom sovražnosti med Italijo in Avstro-Ogrsko ter napredovanjem italijanske vojske na avstrijsko ozemlje je bilo prebivalstvo obmejnih krajev oziroma krajev, ob katerih je potekala fronta, podvrženo težkemu udarcu — fizičnemu, materialnemu in psihološkemu. Ko se je Posočje spremenilo v bojišče, je prebivalce vasi v neposredni bližini fronte in pod njenim bližnjim udarom doletela usoda ljudi iz Galicije ob začetku vojne na ruski fronti.

Vrhovno poveljstvo italijanske vojske je natančno ločilo notranjost Kraljevine od vojaške cone, ki je obsegala province v vojnem stanju, ter zasedene pokrajine; vojna cona je bila razdeljena na ozemlje vojnih operacij, kjer so bivale in se vojevale enote, in na zaledje, kjer so bile nameščene nebojujoče se enote. Zaledje je služilo kot evakuacijski prostor, saj so morali operacijsko cono kar najhitreje izprazniti. V operacijskem območju je bilo gibanje zelo omejeno; v radiju 500 metrov se vojaškim pozicijam ni smela približati nobena civilna oseba. Znotraj 500-metrskega pasu živeče prebivalstvo je zato italijanska vojska iz varnostnih razlogov, s katerimi pa so se nedvomno prepletali tudi politični, izselila v bližnje zaledne vasi²⁵ in zatem razselila po polotoku; ljudi s svoje strani fronte pa je avstrijska vojska umaknila v notranjost monarhije.²⁶

²¹ N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²² N. o. m., 195—198 (dokument 90).

²³ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 7—19.

²⁴ Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG). Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917; dopis civilnega komisariata poveljstvu 2. armade z dne 19. 2. 1917.

²⁵ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 73 (dokument 28).

²⁶ O slovenskih beguncih je obširno razpravo napisal Andrej Savli, Naše goriško in istrsko begunsko soilstvo v prvi svetovni vojni. Zbornik za historijo šolstva i prosvjete 7, Zagreb 1972—1973, 87—135.

Generalni sekretariat je načeloma odredil tri korake od evakuacije do prihoda beguncev na končni cilj. Tako lahko begunskemu gibanju sledimo, kar zadeva njegove začetke, tudi po omenjenih etapah. V okviru Generalnega sekretariata je delovala posebna služba za begunce, internirance in evakuirance, ki je imela za nalogo takojšnjo odstranitev vseh, ki bi lahko motili vojaške operacije.²⁷ Zato je morala urediti predvsem izselitev prebivalstva, odpošiljanje beguncev v notranjost države ter varstvo njihovega imetja v vojni coni. Generalni sekretariat je predstavljal posredovalni organ med vojaškimi poveljstvi, ki so izvršila izselitev v zaledje, poskrbela za prvo zatočišče in prehrano izseljenega prebivalstva ter prevzem živine za vojaške potrebe.²⁸

Zataknilo se je že pri prvem dejanju — evakuaciji, saj naj bi bilo prebivalstvo vnaprej obveščeno o izselitvi. Evakuacija pa je bila izvedena v naglici in brez predhodnega opozorila. Po besedah Generalnega sekretariata naj bi poskrbeli za prevoz ostarelih in obolelih v bližnje zdravstvene ustanove; vojaške oblasti naj bi prevzele živino in krmo, begunce pa z nekaj malega opreme nastanile v izseljenim krajem bližnje vasi, kjer bi bili podvrženi prvemu štetju, ki bi ga dopolnili s seznamom prtljage. V skupinah naj bi begunci nadaljevali pot v predpisane koncentracijske kraje ali t. i. vmesne postaje (stazione di sosta), kjer je nastopilo drugo dejanje.

O političnih razlogih evakuacije uradni viri ne povedo ničesar, nanje pa gotovo opozarjata »evakuacijska pot« in način, kako je evakuacija potekala, o čemer več pozneje. Na tem mestu je potrebno opozoriti še na eno potezo italijanske zasedbene politike — internacije. Italijansko vojsko je ob prihodu na avstrijsko ozemlje preganjala »špijnska psihoza«,²⁹ ki se je izražala z aretacijami in internacijami duhovnikov ter civilistov; začele so se 24. maja in se nadaljevale v naslednjih tednih pod obtožbo »faiduttijevstva«, to je avstrijkanstva.³⁰ Začel se je pravi lov na čarovnice. Poleg enainštiridesetih furlanskih je bilo interniranih tudi osemnajst slovenskih duhovnikov iz Brd in Posočja ter semenišnik Ludvik Zorzut. Žrtve aretacij med civilnim prebivalstvom so bili predvsem predstavniki krajevnih oblasti in učitelji. C. Medeot opozarja na dejstvo, da podobni ukrepi niso doleteli le Furlanije, Brd in Posočja, temveč tudi druge italijanske pokrajine ter navaja zastrašujočo številko 70.000 interniranih v poletju leta 1915.³¹ Tako sumničavo obnašanje je spodbudil mlačen sprejem italijanske vojske, pa tudi predsodek italijanskih vojakov do Furlanov, verjetno tudi do Slovencev (drugačen jezik, kultura). V obdobju pred vojno je Furlanijo namreč zajel val emigracije, ki je furlanske delavce pripeljal v Avstrijo in Nemčijo, kjer so ob izbruhu vojne še vedno imeli naloženo svoje premoženje, čeprav so se vrnili domov. Te okoliščine bi sicer lahko pojasnile, ne pa povsem opravičile tako ostre ukrepe. Vsak sum o vohunstvu, malodušje, vsak odpor do ukazov oblasti je bil zatrt brez milosti — internacije, aretacije, obsodbe so bile na dnevnem redu. Internirancem največkrat ni bila dana možnost ovreči krivdo, braniti se.

Vse kaže, da so italijanske oblasti, v nasprotju z načrtovanimi koraki, storile vse, da bi si nakopale nenaklonjenost prebivalstva. V spomenici notranjemu ministrstvu z dne 28. maja 1915 je bilo zapisano, da je poleg vojaških in strateških problemov potrebno rešiti vozal, ki ga je predstavljalo civilno prebivalstvo: »V teh prvih dneh vojne s sovražno Avstrijo so bili zasedeni ne-

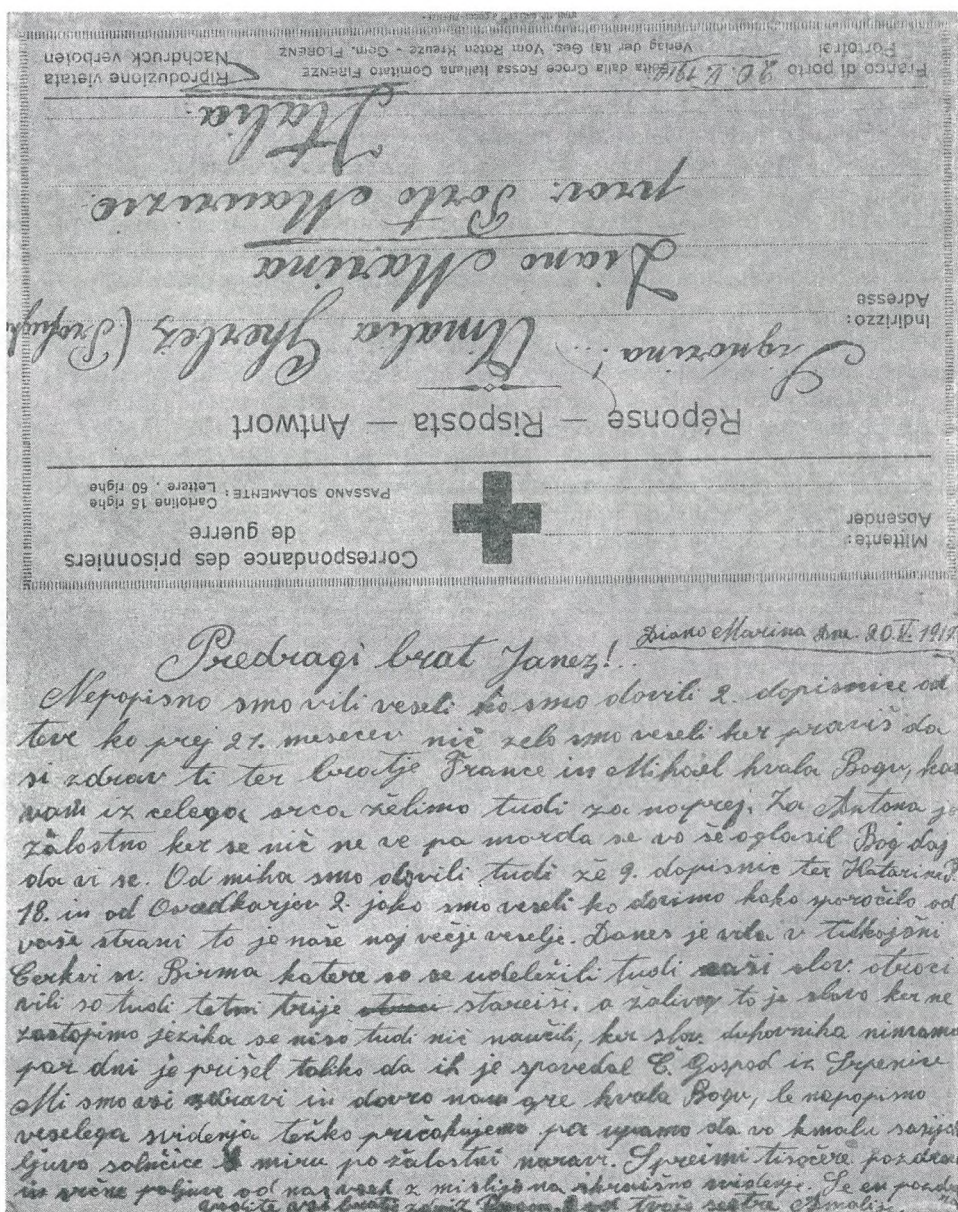
²⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81–83 (dokument 33).

²⁸ N. o. m., 69–75 (dokument 28).

²⁹ Tako je obsedenost italijanskih vojakov označil C. Medeot, *Storie di preti isontini internati nel 1915*. Gorizia 1969, 12.

³⁰ Luigi Faidutti (1861–1931) je bil deželni glavar, voditelj katoliške ljudske stranke, ki ji je sledilo celotno furlansko kmečko ljudstvo, zvesto monarhiji in cesarju: stranka je organizirala gosto mrežo kmečkih zadrug, ki so lajšale življenje furlanskih kmetov in kolonov.

³¹ C. Medeot, n. o. m., 13: to številko potrjuje tudi M. Flores, *La grande guerra e il Friuli, 1914–1918. Uomini in guerra. Soldati e popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste e oltre. Quale storia XIV*, aprile 1986, n. 1/2, Trieste 1986, 17.

Slika 1: Dopisnica Amalije Gerbec iz begunstva v letu 1917; dvojna dopisnica vsebuje tudi del za odgovor (lastnik Goriški muzej)

kateri kraji: Krmin, Oglej (Aquilaia), Terzo, Kobarid itd. Toda, v trenutku, ko to pišem, ni bil natisnjen še noben manifest prebivalstvu, ni bilo prinesenega kruha lačnemu prebivalstvu, da bi si pridobili njihovo naklonjenost, ni bilo zagotovljeno nadaljnje plačevanje podpore družinam vpoklicanih, ki jo je dajala Avstrija. Z eno besedo, naredili smo vse, da bi se nad nami razbesnelo sovražstvo tega ubogega prebivalstva, ki potrebuje hrane in zagotovila, da bodo lahko živeli vsaj tako kot pod Avstrijo.«³²

³² M. Flores, n. o. m., 15.

IV. 2. DRUGO DEJANJE — VMESNE POSTAJE

Vmesne postaje (stazione di sosta) je vodil komandant, ki mu je pomagal tudi zdravnik.³³ Transport beguncev do postaj bi moral potekati s posebno opremljenimi vlaki, kar je pomenilo dva železniška vagona z zabojem za zbiranje in razkuževanje odpadkov in iztrebkov; če bi bilo število beguncev pre nizko, da bi upravičilo uporabo posebnega vlaka, naj bi se peljali z rednimi vlaki, a v izoliranih vagonih s posebnimi stranišči.³⁴

Zakaj takšna higienska zaščita beguncev in pred njimi, predvsem pred posoškiimi begunci? Posebni oddelek Generalnega civilnega komisariata za zdravstveni nadzor na okupiranih območjih je s pomočjo vojaške zdravstvene službe ugotovil, da sta Posočje in poseben tempo življenja med okupiranjem nudila ugodne pogoje za razvoj raznih bolezni, kar naj bi še posebno veljalo za osrednje in spodnje Posočje. Krivec so bile seveda avstrijske enote, »za katere se ve, da so med njimi divjale in še vedno divjajo kolera, griža, tifus in koze.«³⁵ Stik teh enot s prebivalstvom ter bojujočimi italijanskimi enotami bi predstavljal realno nevarnost okužbe italijanske vojske, katere zdravstveno stanje je bilo po mnenju te iste službe odlično. Konec julija 1915 je postala nevarnost tako preteča, da je Generalni sekretariat ustanovil profilaktično komisijo, ko so »bile avstrijske enote v zelo dvomljivih pogojih pripeljane iz Galicije na kraške obronke.«³⁶ Komisija je imela inšpekcijska, posvetovalna in intervencijska pooblastila; neločljivo je bila povezana z vojsko, ki jo je oskrbovala z novicami o zdravstvenem stanju prebivalstva.

Posočje, ki mu je grozila največja »kužna« pretnja, je bilo razdeljeno na cone zdravstvenega nadzora, ki ga je izvajal sanitarni častnik. Nadzorne cone so bile združene v tri inšpekcijska središča — Cervignano, Palmanova in Krmin.³⁷ Palmanova in Videm, kjer so bila tudi zbirna središča razkuževalnega in drugega sanitetnega materiala, sta bili načeloma glavni, v dokumentih zapisani, vmesni postaji, kjer naj bi se zbirali furlanski in posoški begunci. Tu je vladala v poletnih mesecih leta 1915 huda zmeda; razmere so bile skoraj kaotične. Že prve dni spopada se je v Vidmu zbralo tisoč in v Palmanovi dva tisoč beguncev, ki so ostali sicer zunaj mestnih vrat, na železniških postajah. Ogromen dotok beguncev, pa tudi vojaških enot in služb je determiniral močno neuravnovešenost v mestnem življenjskem toku. Zato so mestne oblasti sprejele posebne ukrepe za preskrbo beguncev s hrano in streho ter za zdravniško oskrbo. Predvsem je bilo zaskrbljujoče pomanjkanje mleka, katerega glavni porabnik so bile vojaške bolnice, in motena preskrba z vodo. V začetku julija 1915 je videmski župan Domenico Pecile poročal o prisotnosti infekcijskih bolezni, predvsem oslovskega kašlja, ki so ga, po njegovem mnenju, prinesli soški begunci, ki so jih zato izolirali. Poročilo je župan naslovil na Vrhovno poveljstvo, to pa naj poskrbi, »da po možnosti ne bodo več pošiljali tistih oseb, ki so bile zaradi okoliščin odpeljane z vojnega ozemlja in ki bi v drugih italijanskih mestih in v boljših razmerah od naših našle bolj gostoljuben sprejem.«³⁸ Toda pritok beguncev se ni zmanjšal in zdravstveno stanje v mestu se je poslabšalo. V begunskem zatočišču so našli 12 primerov kolere in težko obliko griže, ki so jo prinesli begunci, tokrat furlanski. Tudi v Palmanovi in Čedadu je kosila kolera, ki je pravi polet dobila s pomočjo poletja in neurejenih higienskih razmer. Avgusta 1915 se je stanje v Vidmu izredno poslabšalo; G. del Bianco navaja statistično poročilo občinskega zdravstvenega urada o 177 prijavljenih primerih kolere v mesecu avgustu, vibria — povzročitelja te bolezni in griže. 42 je bilo obolelih za kolero in 58 prenašalcev; 20

³³ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 81–83 (dokument 33).

³⁴ N. o. m., 31–34 (dokument 13).

³⁵ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 121.

³⁶ N. o. m., 122.

³⁷ N. o. m., 121–131.

³⁸ G. del Bianco, n. o. m., 125.

ljudi je za kolero umrlo, 14 pa zaradi griže. Med obolelimi je bilo 15 meščanov, 11 vojakov, 90 beguncev in 1 vojni zapornik. Že sredi septembra so zdravniške oblasti, ki so v Vidmu zasegle veliko šolsko poslopje in ga spremenile v infekcijsko bolnišnico, epidemijo obvladale.³⁹

Da bi preprečila ali vsaj omilila takšno stanje, naj bi profilaktična komisija strogo nadzirala gibanje beguncev v notranjost. Predvidela je skupinski prevoz beguncev iz krajev srednjega in spodnjega Posočja v začasna zatočišča v Palmanovi in S. Giovanni al Natisone, kjer bi opravili zdravniško opazovanje Generalnega sekretariata in se je začelo delo notranjega ministrstva in bili nosilci virusov, in končno, cepili naj bi jih proti noricam in koleri. Med 5271 raziskavami je bakteriološki laboratorij v Vidmu odkril 195 ali 3,7 % nosilcev virusov, ki so jih izolirali do dokončnega ozdravljenja.⁴⁰

V okupiranih, toda neizseljenih občinah političnega okraja Tolmin in v severovzhodnem delu političnega okraja Gorica, kjer »je bila zdravniška pomoč pomanjkljiva že pred okupacijo«,⁴¹ pa tudi na Tridentinskem, so Italijani ustanovili brezplačne ambulatore z dispanzerjem zdravil. V najpomembnejših občinah so postavili bolnišnične šotore oziroma uredili zdravstvene postaje za civilno prebivalstvo. Posebna pavilijona sta nastala v Kobaridu in Breginju.⁴² Na Kobariškem je bila zdravniška nega zaupana okrajnemu zdravniku, dvema vojaškima zdravnikoma — enemu za skupino občin Kobarid, Kred in Livek ter drugemu za občini Breginj in Sedlo. V Breginju, Kobaridu, Sužidu, Starem Selu, Robiču in Potokih so delovale ambulantne postaje.⁴³

IV. 3. TRETJE DEJANJE — PRIHOD NA CILJ

Bivanje v vmesnih postajah naj ne bi preseglo šestih dni, kolikor je bilo potrebno za nadzor in cepljenje, oziroma naj bi trajalo dotlej, ko bodo tudi prometne razmere in razpoložljivost zatočišč v notranjosti omogočile prevoz beguncev na končni cilj. Le-ta je pomenil 3. moment, ko je prenehalo delovanje in bakteriološke preiskave, s tem izključili možnost, da bi med begunci prefektur. Tudi prevoz beguncev na končni cilj naj bi potekal pod varstvom zdravniških oblasti in s posebnimi bolniškimi vlaki, opremljenimi z razkuževalnimi kotli. Na zadnji postaji naj bi prefektore poskrbele za dokončno namestitev pregnancev.

IV. 4. ZAČASNA UPRAVA V IZPRAZNJENIH OBČINAH

Kraji, ki jih je evakuirala italijanska vojska, so, razen izjemoma, ostali prazni, premoženje njihovih prebivalcev, premično in nepremično, pa izpostavljeno uničenju. Zato je Generalni sekretariat sprejel administrativne ukrepe, s katerimi naj bi premostili težko situacijo, ki je nastala zaradi izselitve prebivalstva. Cilj teh ukrepov je bil varovati imetje ter premoženjske pravice javnih ustanov in ljudi.

Glavno breme sprejetih ukrepov je padlo na civilnega komisarja, ki je moral izslediti, zbrati in poskrbeti za prevoz premoženja javnih ustanov na varno mesto; prevzeti je moral blagajniško gotovino, vrednostne papirje, dokumente ter druge pomembne spise in zapisnike; kopije dokumentov je moral poslati Generalnemu sekretariatu. Civilni komisar političnega okraja je vodil tudi upravo občin in drugih javnih ustanov na izpraznjenih področjih, saj so bile funkcije županov in drugih predstavnikov oblasti na teh področjih z dnem okupacije prekinjene. V obdobju izselitve naj bi civilni komisar izvedel

³⁹ N. o. m., 126.

⁴⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 125.

⁴¹ N. o. m., 129.

⁴² N. o. m., 130.

⁴³ PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Nepopolno in neurejeno gradivo zdravstvene službe (Sanità Pubblica).

Slika 2: Družina Gerbec v begunstvu v letu 1917 (lastnik Goriški muzej)

obračun stare uprave, izpolnil uradne spise v zvezi s premoženjem občin in drugih lokalnih ustanov.⁴⁴

Pod okrilje teh ukrepov pa ni spadalo le javno premoženje, temveč tudi imetje beguncev. Zato je Generalni sekretariat ustanovil posebno redno službo za odstranjevanje in preprečevanje škode na imetju beguncev.⁴⁵ V Gradišču ob Soči in v Gorici so pohištvo in drugo opremo iz poškodovanih hiš zbrali v posebnih skladiščih (to se nanaša na obdobje italijanske zasedbe Gorice 9. avgusta 1916), vrata in okna poslopij so bila pregrajena; v vseh krajih naj bi potekal skrben policijski nadzor. Posebne tehnične komisije, ki so pod pokroviteljstvom vojaških oblasti delovale na terenu, so imele nalogo pregledati stanje zaplenjenih nepremičnin ter ugotoviti njihovega lastnika; zbirale so material, ki bi lahko služil vojski.

O uspehih navedenih ukrepov je pričalo stanje vasi na fronti, pa tudi onih v zaledju. Bojnimi operacijam in rušilni moči vojske niso ušle še s tako ostrimi ukrepi varovane hiše. Ko so se vojaki in izgnanci začeli vračati domov, so našli kaj žalostno sliko: prazne hiše, nikjer nobenega pohištva, ne oken, ne vrat; pričakale so jih le gole stene.

Opisani postopki kažejo na načelno zelo urejeno reševanje uvodnih preglavic, ki bi jih lahko pripravilo izseljevanje. V marsičem so dogodki prekrižali te načrte in postavili na glavo začrtane poti, kar bi lahko priklicalo dvom v pravovernost poročil Generalnega sekretariata. Šele vpogled v njegovo celostno delovanje pa bo omogočil sodbo o aktivnosti Generalnega sekretariata.

⁴⁴ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 35–37.

⁴⁵ N. o. m., 273–274.

V. ŠTETJE IN KATEGORIZACIJA BEGUNCEV

Veliko migracijsko gibanje, kar je begunstvo nedvomno predstavljalo, je Generalni sekretariat za civilne zadeve pozorno spremljal. Tako je oblikoval posebno službo za begunce in povratnike (Servizio profughi e rimpatriati), ki je 10. septembra 1915 začela preštovati prišleke v Italijo.⁴⁶ Štetje in kategorizacija beguncev sta bila v tesni povezavi s tremi že opisanimi dejanji, ki so zaznamovali prve korake v begunstvo.

Prišleki v Italijo so bili na podlagi štetja razvrščeni v štiri kategorije: 1. **begunci** (profughi) — tisti, ki niso bili regnicoli in jih je od 24. maja dalje italijanska vojska izselila iz zasedenih ozemelj zaradi bojev; 2. **interniranci** (internati) — neregnicoli, ki jih je italijanska vojska odstranila iz zasedenih območij kot »sumljive«; 3. **povratniki** (rimpatriati) — regnicoli, ki so se v Italijo vrnili iz centralnih sil preko Švice; 4. **pribežniki** (fuorusciti) — Italijani, regnicoli ali neregnicoli, ki so imeli stalno bivališče v odrešenih pokrajinah in so se ob izbruhu vojne 4. avgusta 1914 prostovoljno zatekli v Italijo.⁴⁷

Slovenski izgnanci so spadali med begunce in internirance, medtem ko so bili »fuorusciti« mnogi mladi Furlani z iredentističnimi nagnjenji, ki so v Italijo prebežali, da bi se ognili vpoklicu v avstro-ogrsko vojsko ali zaporu ter internacijam v zaporniška taborišča, ki so jih gradile centralne sile.

Štetje, katerega rezultatov žal zaenkrat ne poznamo, kakor tudi ne njegovega udejanjenja, naj bi bilo namenjeno sledenju demografskega gibanja, »ki se z ločitvijo od odrešenih pokrajin ni nikoli povsem ločilo od njih zaradi številnih odnosov družbenega življenja, ki so ostali živi in ga spremljajo.«⁴⁸ Cilj štetja je bila identifikacija, statistika, nadzor in pomoč posameznikom, predvsem pa je italijanske oblasti glodala skrb za obnovo begunskih družin, katerih člane je naglica izvrševanja evakuacijskih ukrepov neizprosno ločila in so se znašli razkropljeni po različnih italijanskih mestih. Takšne dobrohotne rešitve naj bi izvajali predvsem v zadovoljstvo družin, s katerimi bi se tudi posvetovali o varovanju in zaščiti njihovih raznovrstnih interesov, tako materialnih kot moralnih.

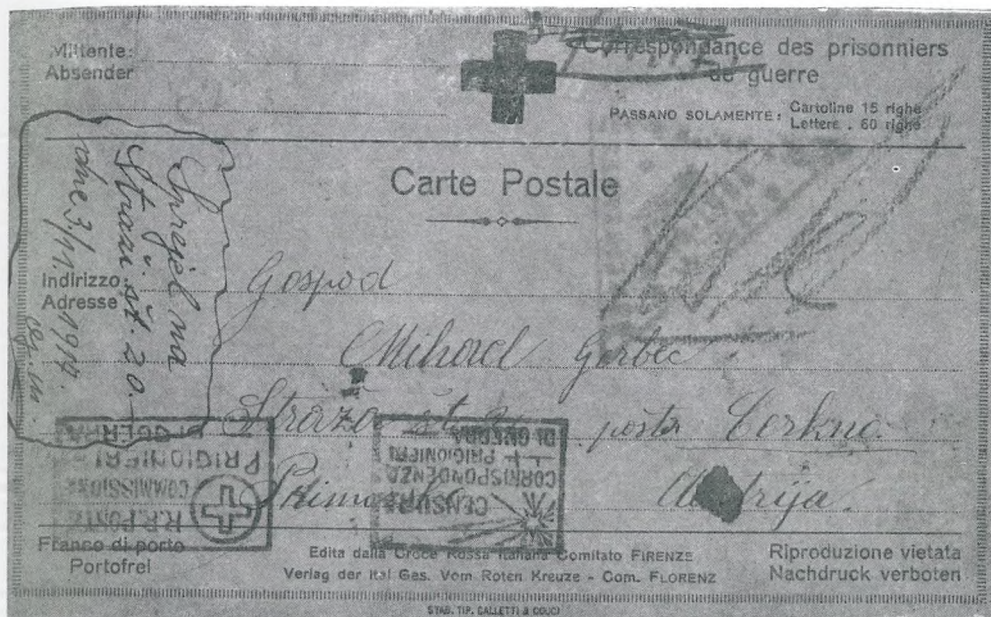
Štetje je zajemalo celotne begunske družine; tako so za vsako družino izpolnili en obrazec, katerega nosilec je bil družinski poglavar ali tisti, ki ga je zastopal. Ostali člani družine so bili vpisani v drugo rubriko »družinski člani« (famigliari). Če družina ni bila popolna in je bil del le-te v tujini ali interniran v drugem kraju, odsotni družinski člani niso bili vpisani v to, marveč v posebno rubriko »opombe« (osservazioni). Sledila sta razdelka o »občini stalnega bivališča« (comune di appartenenza), ki je določala državljanstvo in o »občini zadnjega bivanja« (comune di ultima residenza). V obrazcu so bili navedeni razlogi, zaradi katerih je bila družina izseljena (vojaški vzroki, osumljeni vojunstva) ter oblasti, ki so izselitev odredile, »uradne informacije« (informazioni d'ufficio), »uradni predlogi« (proposte d'ufficio), ki so se nanašale na možnost razmeščanja, zatočišča, podpore ali posebne oblike pomoči. »Opombe« so bile dvojne narave: lahko so bile odraz begunčevih osebnih želja in v tem primeru so bile v celoti in jasno zapisane; če pa so se nanašale na topografske, vojaške ali tehnične podatke, s katerimi je begunec bojda razpolagal, je izpolnjevalec obrazca to le okvirno zapisal. Predelek o »premestitvah« (spostamenti) je obsegal vse spremembe v zvezi z bivanjem naslovnika in njegove družine.⁴⁹

⁴⁶ O obstoju komisije dokumenti o urejanju civilnih zadev »La gestione dei servizi civili« ne poročajo, toda iz obrazca o štetju beguncev, ki je ohranjen v Archivio di stato di Gorizia, je razvidno, da je taka služba delovala — Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Storico del comune di Gorizia, fasc. 3409/4—6, Profughi.

⁴⁷ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175—178.

⁴⁸ N. o. m., 175.

⁴⁹ La gestione dei servizi civili. Documenti I, 100—103 (dokument 40).

Slika 3: Naslovna stran dopisnice iz begunstva v letu 1917 (lastnik Goriški muzej)

Štetje je nadziral pooblaščenec generalnega sekretariata, ki je za vsako družino izpolnil obrazec v štirih izvodih: prvi je ostal izpolnjevalnemu uradu, drugega je dobil Generalni sekretariat, tretji je bil poslan prefekturi v kraju, ki je bil določen za bivanje begunske družine, četrti pa je ostal družinskemu glavarju in mu služil za identifikacijo njega in njegove družine ter ga je spremljal ves čas nosečnosti.⁵⁰ S pomočjo štetja je Generalni sekretariat sledil beguncem v njihovih premikih po polotoku ter družine obveščal o novicah o svojcih, pošiljal pisma, vzpostavljal zvezo med sorodniki, prijatelji in znanci ter po vojni izvajal postopek za vrnitev beguncev na domove, ko so se v izpraznjene vasi vrnili pogoji relativno normalnega življenja.

VI. SESTAVA BEGUNSKEGA PREBIVALSTVA IN NASTANEK NOVIH ODNOSOV V DRUŽINI

Preden natančneje opišem odhod slovenskih beguncev od doma in njihovo življenje v izgnanstvu, naj opozorim na posebnost v sestavi begunske mase, ne glede na njen izvor; zapisano velja tako za »naše« begunce, slovenske begunce v avstrijskih deželah ali tridentinske begunce na Češkem in Moravskem.

Bivanjske, ekonomske in s tem povezane družbene razmere, ki jih je prinesla vojna, so bile nenavadne. Popolnoma se je spremenila sestava prebivalstva: 2/3 prebivalstva so bile ženske, velika večina odraslih moških, razen invalidov, pa je bila starejših od 50 let. Ali je ta neuravnoteženi položaj evakuiranega prebivalstva oblikoval temelje novih odnosov znotraj družine, je težko reči. Navkljub možni nedorečenosti naslednjih misli pa si le dovolim nekaj opazk.

⁵⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175–178.

Slika 4: Diano Marina. Razglednico je Mihael Gerbec prejel domov v Gabrje 23. 2. 1919 (lastnik Goriški muzej)

Na prvem mestu je potrebno poudariti različnost situacij, ki so nastale med izseljenimi in neevakuiranimi kraji. V prvem primeru niso samo moški zapustili družine, dela, gospodarstva, poslov; odšle so tudi ženske, otroci in ostareli. Vsi so bili preseljeni na nenaraven način, vsi oropani doma in vsakodnevne oskrbe; opravka so imeli z revščino in fizičnim preživetjem. V neizseljenih vaseh pa so ostali na poljih, opravljali so stare poklice ter se oprijemali novih; oblikovale so se nove vloge znotraj tistega, kar je ostalo od družine in vaške skupnosti. Ženske so med vojno postale »vaške gospodarice« — toda kako in kje bi lahko gospodarile begunke? Res je, da je ob odsotnosti mož vse breme preživljanja družine padlo na ženska ramena; tudi v duhovni in družbeni sferi so morale predstavljati in braniti svoje interese, interese otrok in odsotnih mož. Njihov glas je postal glas družine.

Ostareli so, ko niso bili več varuhi malega bogastva, ki so ga uspeli zavarovati v trenutku evakuacije in ki bi omogočilo povojno obnovo domov, skupaj s hišo in živino izgubili velik del svojih materialnih temeljev in oblasti.

Položaj, v katerem so se znašli evakuiranci, je sam po sebi predstavljal močno silo, ki je vlekla k obnavljanju družinskih vezi na tradicionalnih temeljih: In ne pozabimo »uradnih« skrbi za zbliževanje »izgubljenih« družinskih članov. Kajti ni si mogoče predstavljati življenja v večletnem pregnanstvu v tujini, če bi se vanj zakoreninilo ozračje neprestane napetosti.

VII. BEGUNCI IZ GORIŠKIH BRD

Prostorsko lahko posoške begunce vmestimo na tri področja ob desnem bregu Soče oziroma na desni strani frontne linije: Goriška Brda, osrednje Posočje — prostor med Sočo in Idrijo ter gornje Posočje — Kobariška in Bovška kotlina. Povezuje jih vrsta okoliščin: potek evakuacije, naglica, negotovost ter zaupanje v zagotovila o takojšnjem povratku domov, s čimer so bili pogojeni revščina, obubožanje in oslavljenje beguncev na ravni materialnih in človeških moči; skupna jim je povezanost z usodo vaških župnikov, ki so bili internirani v Italijo.

Natančnejši vpogled v začetno ravnanje novih oblastnikov do obfrontnega prebivalstva je pokazal še drugačno sliko. Razblinil je predstavo o izključno varnostnih razlogih izpraznjevanja vasi ob Soči, tudi o samo politični potezi, česar pa vseeno ni mogoče prezreti, obenem pa začrtal nekatere razlike med posameznimi področji. Petstometrski pas in operacijska cona sta lahko pogojevala evakuacijo nekaterih vasi, morda Brd, kar pa ne drži povsem za kobariške, bovške in kambreške vasi. Italijanska vojska je, prežeta s sumi o povsod prisotnih in dejavnih vohunih, veliko krajev izselila tudi iz maščevalnosti in neomajnega nezaupanja do preprostega kmečkega prebivalstva. Takšen odnos »odrešujoče« vojske je zato vodil k časovnim razlikam bivanja bodočih beguncev v prvih tednih vojne v domačem kraju; to pa je sledilo tudi dogodkom na bojišču oziroma napredovanju italijanske vojske. Briške vasi so bile izpraznjene že takoj po prihodu prvih skupin italijanskih vojakov; prebivalci gornjesoških in kambreških vasi pa so ostali doma dlje. Toda te razlike so se zbrisale, ko so se begunci znašli v tujem okolju, v begunstvu v Italiji.

VII. 1. EVAKUACIJA

Celotna Brda so italijanske enote zasedle 24. in 25. maja 1915. V tem »zelelem otoku, potuhnjenem v tišino svojih gričev«⁵¹ je življenje teklo v počasnem ritmu. Zato je bilo prebujenje okrog 13.000 Slovencev teh dveh dni toliko bolj trpko in boleče. Takrat so se pojavili prvi italijanski oddelki, spremljalo jih je rožljanje mušket, bobnenje prvih topovskih strellov; kmalu je v Brdih mrgolelo italijanskih enot, ki so prišle na ta majhen, a izredno pomemben sektor fronte med Sabotinom in Kalvarijo. Čez noč so ostala Brda odrezana od svoje avstrijske države, saj je bila čez cesto pri mostu čez Sočo za Ločnikom speljana bodeča žica, ki se je na eni strani nadaljevala proti Kalvariji, na drugi pa proti Furlanski ravnini.

Prve dni zasedbe so Brici lahko le zmedeno in v popolni nevednosti o svoji nadaljnji usodi opazovali prihajajoče italijanske enote. O tem je pisal tudi Slovenec 28. junija 1915: »Tako pravijo, da, ko so prišli v Brda, so za ljudmi, ki so začeli bežati klicali v slovenskem jeziku: »Ne bežite, ne bojte se! Damo vam belega kruha.« In res so jim dali nekaj belega kruha.«⁵² Italijanski kaži-

⁵¹ C. Medeot, n. o. m., 111.

⁵² Slovenec, 28. 6. 1915, št. 144.

pot skozi Brda naj bi bili Rezijani, ki so Brda dobro poznali, saj so mnogi pred vojno prihajali sem kot piskrovezi in dežnikarji. Italijanski vojaki so bili skrajno oprezní in nezaupljivi. Tako so v Kozani prerežali telegrafsko žico — edino zvezo z zunanjim svetom. V Kozanski kroniki pa je zabeležen dogodek, ki je vzbudil začudenje vaščanov. Žejni italijanski vojaki so ukazali zajeti nekaj vode iz vaškega vodnjaka ter jo dali piti prisotnim možem, da bi preizkusili, ali ni voda morda zastrupljena. Ko so Kozanci naredili par krepkih požirkov, je vodja čete navdušen vzkliknil: »Bravo giovanotti.« (Bravo, mladeniči)⁵³ in vojaki so se brezskrbno odžejali.

Briške vasi Števerjan, Hum, Kojsko, Dolnje in Gorenje Cerovo, Gradno, Biljana, Šmart-

no, Krasno, Kozana, Vrhovlje, Gonjače, Vipolže, Snežatno, Gmajna in Kožbana so bile pod neposrednim avstrijskim topniškim ognjem. Zato so italijanske zasebne oblasti ukazale evakuacijo vasi od črte Sabotin—Oslavje—Kalvarija vse do Kozane. Zgodba pregnanih Bricev se je 30. maja tesno povezala z usodo slovenske briške duhovščine. Pred začetkom avstrijsko-italijanske vojne je goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej 22. maja 1915 vznemirjenim duhovnikom naročil: »Ostanimo pastirji pri svoji čredi, če prej umrjemo, prej bomo v nebesih.«⁵⁴ Toda še pred italijansko okupacijo so svoje sedeže zapustili fojanski vikar Ivan Špicer, medanski kurat Ivan Kurinčič in števerjanski kurat Ivan Jarc, ki je s seboj preko Soče popeljal tudi veliko skupino Števerjancev, ostale pa so Italijani izselili v kraj S. Giovanni al Natisone in nato v Vercelli v Piemontu.⁵⁵ Dvanajst župnikov je ostalo na svojih mestih, toda le kratek čas. Vzporedno z evakuacijo so italijanske oblasti aretirale in internirale sedem dušnih pastirjev, ki so spremljali svoje župljane. Kot je običaj pri ukrepih v izrednih časih, so ljudem, župnikom in lokalnim oblastnikom pred izselitvijo Italijani zagotovili, da gre za začasen ukrep, morda za dan ali dva, zato naj ljudje ne jemljejo ničesar s seboj. Tako so si mnogi nadeli najslabšo obleko, da ne bi brez potrebe uničevali mašne.

S prebivalci Biljane in Kozane sta šla tudi biljanski župnik, imenovan »mali briški škof«, Ludvik Kumar in kozanski vikar Alfonz Blažko. Prvo noč so begunci preživeli v dolinici, ki ločuje obe vasi; ponoči se je ulila ploha, ki so jo pregnanci preživeli na prostem, župnika pa sta našla zatočišče v neki bajti. Drugi dan so begunce napotili peš proti Dolenjem, vasi ob reki Idriji, in jih strpali v veliko poslopje v Ložah (Lonzano). Takrat sta bila aretirana Blažko in Kumar, ki so ju italijanske oblasti internirale v Cremono v Lombardiji, kamor so začeli prihajati internirani slovenski in furlanski duhovniki. Sep-

⁵³ Goriški muzej (GM). Kozanski, Nepozabljene Brda. Veselje in žalost briškega ljudstva, 45.

⁵⁴ F. Kralj, Sedej nadpastir goriških Slovencev. Sedejev simpozij v Rimu. Celje 1988, 106.

⁵⁵ Slovenec, 5. 6. 1915, št. 125.

tembra 1915 je bila skupina cremonske interniranke razdeljena in za Kurmarja se je začela serija selitev v razne polotoške kraje. Blažko pa je bil namješčen v Torinu in si je kasneje poiskal novo bivališče ter nudil dušno pomoč slovenskim beguncem.

V Dolenjem naj bi se takrat nahajalo med 5000 in 700 briških beguncev.⁵⁶ Čeprav so jim šli Italijani kolikor mogoče na roko in jim delili obleko ter menažo, je vladala velika stiska. Hrane je bilo malo, prenočišče pa borno — ležali so na tleh, otroci, žene, moški in duhovni.

Večino prebivalcev Šmartnega so Italijani izselili, doma je ostal le župnik Jože Kodelja, ki pa je moral svoje mesto zapustiti in se izseliti marca leta 1916 v bližnje Imenje. Šlovrenški župnik Andrej Uršič je bil aretiran v prvih dneh vojne, nato pa interniran v Cremono in kasneje v Firence (od tod se je vrnil leta 1919). Ivan Podobnik je po nekaj začetnih zgodah in nezgodah, ki jih opisuje C. Medeot,⁵⁷ ostal v Gradnem, čeprav je bilo prebivalstvo skoraj v celoti evakuirano. Tudi Kojščani so morali zapustiti svoje domove, vaški župnik Franc Marinič pa je bil interniran v Cremono, kjer je 22. septembra istega leta umrl. V Cerovem, ki je ležalo v središču bojev, italijanske oblasti niso pustile ostati ne prebivalcem, ki so odšli v Cremono, kot tudi ne njihovem duhovniku Matiji Ivančiču.

»Dne 6. junija smo odšli skoraj vsi iz Vipolže, ker nam je pretela nevarnost od bomb in granat, ki prihajajo v Vipolže, rušec tudi hiše,« je pisal Anton Školaris svojemu bratu v avstrijski vojski.⁵⁸ Spremljal jih je vikar Prihih. Njihova prva postaja je bil Bračan (Brazzano) na Goriškem, kjer so ostali 33 dni.

Gonjače so Italijani izpraznili že 26. maja, še prej pa so odpeljali vse moške, ki so jih zvezane gnali v Dolenje in jim sodili. Obsojeni so bili na smrt, obsojenci pa so morali skopati jame, »da jih, ko bodo ustreljeni, noter vržejo.«⁵⁹ Kasneje so jih oprostili in jih odgnali v Cremono.

Vrhovce so pregnali v Videm, kjer so ostali mesec dni. Postanek v Vidmu je bil usoden za 50 vaščanov Vrhovelj, ki so jih v štirinajstih dneh pokosile epidemije, ki so krožile po mestu v poletju 1915.⁶⁰

Podatki o evakuaciji, predvsem o datumih, so skromni, zato je težko natančno rekonstruirati dogodke ob začetku vojne. Gotovo pa so vzhodne briške vasi ostale skoraj prazne; ljudje so zapustili urejene hiše, polne kleti vina, živino v hlevih, obdelane vinograde ter sadovnjake z že zrelimi češnjami. Nekaj iznajdljivcev se je poskrilo v bližnjih senikih. Ko je minila nevarnost aretacij in se italijanska vojska ni več zmenila zanje, so se vrnili domov; briška poslovna žilica jim ni dala miru in kmalu so začeli kupčevati s sadjem in vinom. A teh nekaj »srečnežev« ni moglo obvarovati vasi pred uničenjem.

VII. 2. KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA

Podobno, kot si je avstrijsko notranje ministrstvo zamislilo in izvedlo namestitev beguncev v koncentracijskih taboriščih, je to storila tudi nasprotna stran. Toda o koncentracijskih taborih v Italiji je pisalo le nekajotic v Slovenecu. Že 16. junija 1915 je poročal o taborih na Sardiniji, kamor naj bi poslali prijete avstrijske državljane, stare nad 18 let, ki so jih smele spremljati tudi žene.⁶¹ »Plemeniti nositelji laške kulture«, kot je Italijane imenoval Slovenec,⁶² so za to izbrali posebno neugodno področje — močvirski zaliv Golfo degli Aranci. 7. septembra leta 1915 je isti časnik naštel še nekaj koncentracijskih taborišč v Italiji: Pinerolo (Torino), Brescia, kavalerijska vojašnica v Li-

⁵⁶ N. o. m., 8. 4. 1916, št. 81.

⁵⁷ C. Medeot, n. o. m., 127–128.

⁵⁸ Slovenec, 18. 12. 1915, št. 289.

⁵⁹ N. o. m., 8. 4. 1916, št. 81.

⁶⁰ Slovenski narod, 11. 4. 1916, št. 83.

⁶¹ Slovenec, 16. 6. 1915, št. 130.

⁶² N. o. m., 10. 7. 1915, št. 130.

vornu, Casalmaggiore (Cremona), Asti — vojašnici Colli in Vittoria, Alessandria, grad Gavi, Cittadella v Venetu, Aiello v Furlaniji, Voghera v Lombardiji in Genova. Ujetniki so bili nastanjeni v šolah, vojašnicah, vzgojnih zavodih. Uživali so precejšnjo svobodo, hrano so imeli vojaško: kavo s kruhom za zajtrk, opoldne juho in pol litra vina, zvečer pa kruh.⁶³

Nekaj več je znanega o taborišču v Cremoni, kamor so Italijani internirali ugledne slovenske in furlanske vaščane in duhovnike. V Cremoni se je junija 1915 nahajalo tudi 80 žena z otroci iz Brd, ki so stanovale v posebnem oddelku vzgojevališča »Manini«, ki je »gostilo« internirance in begunce.⁶⁴

Uradni italijanski viri omenjajo dve taborišči — imenujejo ju kolonija — in sicer v Cordenonsu pri Pordenonu v Furlaniji in v Legnagu v Venetu. Prvotna zamisel je bila na las podobna avstrijski — begunci naj bi tu živeli do vrnitve — toda izkazalo se je, da sta (predvsem to velja za Cordenons) koloniji služili kot vmesni postaji, saj je prevladal koncept porazdelitve beguncev po različnih mestih Italije.

Kolonija v Cordenonsu je od septembra leta 1915 do maja naslednjega leta »gostila« 700 posoških beguncev,⁶⁵ med njimi veliko Bricev: tako Franc Obljubek, deželni poslanec in veleposestnik iz Krasnega, z ženo in dvema sinovoma, katerega štiri hčerke so se zateleke na Dovje na Kranjskem, 300 župljanov iz kojščanske župnije ter duhovnik Jereb iz Vrhpolja.⁶⁶ Ostali so bili begunci s Kanalskega in Kambreškega. V Cordenonsu so pregnanci živeli v velikih poslopjih, ki so bila razdeljena v ločene sobe; vsaka soba je pripadala eni družini, dve veliki sobani sta bili namenjeni osebam brez družine. Kolonija je bila oskrbljena s pitno vodo, bolnišnico, kuhinjami z ločenimi ognjišči za posamezne družine, pralnico, kopalnico, stranišči, delavnicami, vzgojevališčem, ki ga je obiskovalo 120 otrok med 6. in 10. letom, otroškim vrtcem in šolo za učenje gospodinjskih del. Za čistočo vsake sobe je skrbela v njej živeča družina. Da bi »beguncem vrnilo videz in navade domačega družinskega življenja«, ⁶⁷ je direkcija razdeljevanje natančno odrejenih obrokov hrane zamenjala z razdeljevanjem hrane, s katero so begunci razpolagali po svojih navadah.⁶⁸ Od konca leta 1916 do oktobra 1917 ni bilo v taboru večjih premikov, če sodimo po številu tam bivaajočih beguncev; bilo jih je 631 — 394 odraslih, 110 otrok med 10. in 14. letom starosti ter 127 otrok, mlajših od 10 let. 160 odraslih je našlo delo v bližnjih tkalnicah ali opravljalo razna javna dela v provinci Belluno, ostali pa so pomagali okoliškim kmetom. Družinam so dajali dnevno denarno podporo, vendar vir ne navaja višine.⁶⁹ Kljub navedbi, da v dveh letih delovanja cordenonske kolonije ni bilo večjih premikov, je to mogoče trditi za briške družine, medtem ko so Kambrežane večinoma razselili po Italiji.

Kolonija v Legnagu je sprejela od marca 1916 okoli 1500 beguncev iz Val-larse na južnem Tirolskem, ki so tu uspeli skoraj v celoti obnoviti domače vaško življenje, imeli so svojega zdravnika, duhovnika in učitelje.⁷⁰

VII. 3. RAZMEŠČANJE BRIŠKIH BEGUNCEV V ITALIJI

Kot rečeno, so se italijanske oblasti oziroma Generalni sekretariat za civilne zadeve odločile za bolj zapleteno varianto nameščanja beguncev, to je za njihovo razmeščanje po polotoku. Pozorno so poskrbele za to, da je ostalo skupaj čim manjše število sovaščanov, zato je »zemljevid razmeščanja« zelo raznolik in slikovit.

⁶³ N. o. m., 7. 9. 1915, št. 204.

⁶⁴ N. o. m., 11. 9. 1915, št. 207.

⁶⁵ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 174.

⁶⁶ Slovenec, 4. 5. 1916, št. 102.

⁶⁷ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 174.

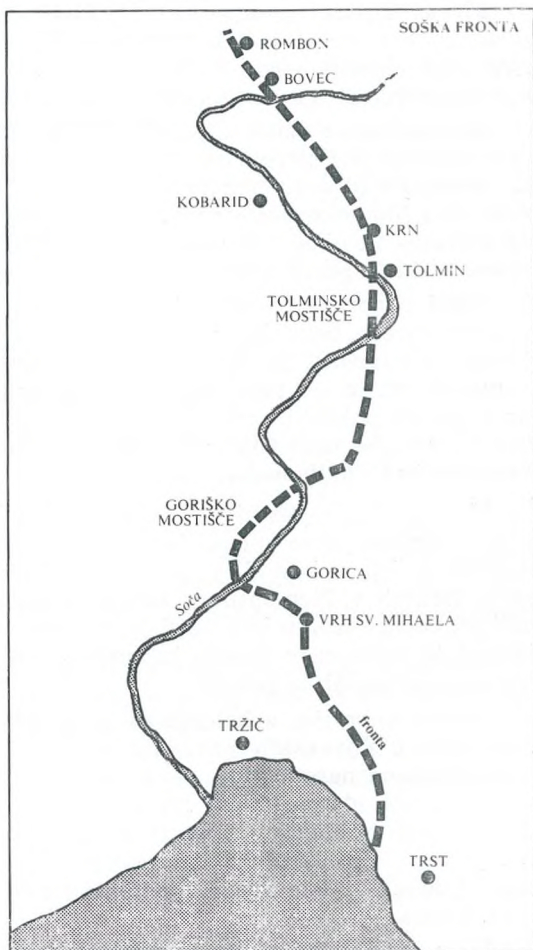
⁶⁸ N. o. m., 174—175.

⁶⁹ La gestione dei servizi civili. Relazione II, 90—93.

⁷⁰ La gestione dei servizi civili. Relazione I, 174—175.

Iz Dolenjega so posamezne skupine, verjetno po nekaj dneh, prepeljali v razne kraje Italije. Veliko so jih odvedli v **Caserto** v Kampaniji, pa tudi na **Sicilijo** in **Sardinijo**. Mnogim Kozancem in Biljancem lahko sledimo, ker poznamo pot njihovega župnika Ludvika Kumarja. Po razpustu cremonske skupine je bil Kumar poslan najprej v Campobasso v Neapeljskih Apeninih, marca leta 1916 pa je pričakoval premestitev v **Pignataro Maggiore** (provinca Caserta), kjer so živele štiri biljanske družine; C. Medeot omenja, da je v okolici Caserte živelo 500 slovenskih beguncev, ki so kot mano z neba pričakovali prihod biljanskega »gospoda«⁷¹ To potrjuje tudi L. Kumar v pismu iz Italije 18. aprila 1916, ki ga je objavil Slovenec 21. julija istega leta in številu dodaja, da so to vse Brici iz Kozane, Števerjana in Biljane.⁷²

Pignataro Maggiore je mesto 44 kilometrov severno od Neaplja, ki je takrat štelo 6000 prebivalcev. Kumar je sem prišel 5. aprila 1916 in našel gostoljubje v samostanu Frati Minori del S. Croce. Biljanci in Kozanci so prihajali k njemu iz okolice z vlakom, in sicer k spovedi, saj je moral sam imeti posebno dovoljenje za gibanje (bil je interniranec in je imel zato omejeno gibanje). Ko ga je pridobil, je obiskoval begunce v **Teamu**, **Piedimontu d'Alife** in **Sessa Aurunca**, kjer je doživel zelo ganljive trenutke, ko slovenski izgnanci »bruhnejo v jok in vriskajo od veselja, ko srečajo duhovnika«⁷³ V Pignataru Maggiore sta dva begunska otroka prejela sveto obhajilo; zanju je imel Kumar tudi nagovor v materinem jeziku. Toda nemirna narava biljanskega duhovnika ni dala miru; po štirih mesecih bivanja v kampanjskem mestecu je 25. avgusta 1916 odpotoval v severno Italijo, v **Brivio** v provinci Como, kjer je bilo veliko njegovih župljanov in Dobrovčanov. V mestecu s 3000 prebivalci je živelo 150 Bricev, ravno toliko v Merate, kraju južno od Brivia, še vedno v pokrajini Brianza.⁷⁴ Brivio je bilo »zdravo« mesto, spominjalo je na Bled, obljubljena dežela za milansko gospodo. Tu je Kumar začel »kariero« voditelja, saj je za svoje male župljane organiziral verouk. Toda konca vojne ni dočakal v Briviu, marveč v Potenzi v Lukaniji, kamor je bil premeščen iz neznanih vzrokov, morda zaradi »nepremišljenosti njegovih župljanov«.⁷⁵

⁷¹ C. Medeot, n. o. m., 114.

⁷² Slovenec, 21. 7. 1916, št. 165.

⁷³ C. Medeot, n. o. m., 115.

⁷⁴ Slovenec, 3. 3. 1917, št. 51.

⁷⁵ C. Medeot, n. o. m., 115.

Mnogi Vipužci so se oglasili iz **Pinerola**, v bližini francoske meje, kamor so prišli 24. julija 1915 iz Manzana pri Vidmu.⁷⁶ V mestu s 18.000 prebivalci je bival tudi vipolški vikar Pirih; begunce so sprejeli v poseben zavod, življenje v pregnanstvu pa so jim olajšali prijazni meščani.

Iz manzanske skupine je bilo 350 Bricev, verjetno Vipužcev in Gonjačarov, poslanih v **Palermo** na Siciliji, od koder pa so jih lokalne oblasti delile po vaseh. Po pisanju begunca Jožefa Simčiča v Slovincu je v vasi **Cimina** živel 100 Slovencev in »tukajšnji ljudje so prav dobri, le v temi so še«.⁷⁷ Poleg Palerma in okoliških vasi je med sicilskimi pribežališči omenjen tudi **Castoreale**, ki je gostil vsaj eno, petčlansko kojščansko družino.⁷⁸

Vesti o goriških beguncih so nadalje poročale, da je 21 vaščanov Dolenjega Cerovega begunilo v **Pontecorone**, provinca Alessandria v Piemontu. D. Cerovo so zapustili 22. junija 1915, v Piemonte pa prišli 14. julija. Na domu so pustili vse in »si rešili samo golo življenje«.⁷⁹ O tem, kako so bili Cerovci razpršeni po pokrajini oziroma po novarski in torinski provinci, priča seznam vasi, kjer so begunci živeli: **Tronzano Vercellese**, **Albano Vercellese**,⁸⁰ **Sporone Canavese** in **Castellamonte**.⁸¹

Kot je bilo že omenjeno, je kozanski vikar A. Blažko septembra 1915 zapustil Cremono in se »preselil« v Torino. Dovoljenje za gibanje, ki ga je dobil verjetno še istega leta ali v začetku leta 1916, mu je omogočilo obiske pri njegovih faranih v Piemontu: v **Torinu**, **Cuneu**, **Legnascu** in **Novari**. Na svojem velikonočnem obhodu leta 1916 je, po opravljeni spovedi, razdelil nad 500 velikonočnih listkov; to število bi verjetno ustrezalo številu tamkajšnjih briških oziroma slovenskih beguncev.

Novice o krajih, v katerih so se nahajali briški begunci, so v primerjavi zoticami o slovenskih (goriških) beguncih v avstrijskih deželah, v Slovincu in Slovenskem narodu sicer redke, obsegajo pa celotno vojno in begunsko obdobje; najbolj skope so leta 1915. Tako je Slovenec šele leta 1917 prinesel novico o usodi prebivalcev s Huma pri Kojskem. Humarji so se nahajali v **Avelli**, v provinci Avellino (v bližini Neaplja). V okoliških vaseh je živel še »dosti naših ljudi«.⁸² Iz iste vasi srečamo begunce tudi v Piemontu, v kraju **Senole di St. Andro**.

Malo je znanega o usodi vaških veljakov. Večino so italijanske zasedbene oblasti internirale, v Italiji pa so z družinami živeli kot begunci; tako je soditi po kojščanskem občinskem tajniku Ivanu Lenardiču, ki je bil izgnan v **Voghero** v Lombardiji (provinca Pavia), družbo pa mu je delal kozanski veleposestnik Ivan pl. Reya z družino. Od kozanskih plemenitih iz rodbine Reya je bil v begunstvu tudi Karel Reya, ki je bil z družino interniran v **Oropo** pri Novari. Iz prevroče Sicilije se je spomladi leta 1917 v Lombardijo, točneje v Voghero, preselil sin kojščanskega župana Karol Obljubek, medtem ko je njegov oče, župan Franc Obljubek, zapustil dom na Bregu pri Kojskem 18. oktobra 1915 »in sicer v taki naglici, da ni mogel ničesar drugega vzeti s seboj kot malo oblačil, drugo pa je vse ostalo doma in pozneje izginilo, tako da je ostalo samo golo zidovje«.⁸³ Karolu Obljubku so se pridružili na Siciliji živeči begunci iz Snežatnega, Kojskega, Gmajne in plemeniti družini Reya;⁸⁴ peščica Kozancev, Biljancev in Vipužcev je begunstvo preživljala v **San Severino Marche** v Markah, provinca Macerata. Tu so nastala prava Brda v »malem«.

⁷⁶ Slovenec, 18. 12. 1915, št. 289.

⁷⁷ N. o. m., 8. 4. 1916, št. 81.

⁷⁸ N. o. m., 20. 3. 1916, št. 65.

⁷⁹ N. o. m., 4. 10. 1918, št. 227.

⁸⁰ N. o. m., 30. 6. 1916, št. 147.

⁸¹ N. o. m., 25. 7. 1916, št. 168.

^{81a} N. o. m., 11. 10. 1916, št. 233.

⁸² N. o. m., 14. 3. 1917, št. 60.

⁸³ N. o. m., 13. 1. 1917, št. 10.

⁸⁴ Slovenski narod, 14. 8. 1917, št. 185.

Begunci so ustanovili občino, saj so želeli, da v begunski komuni zavladajo stare navade in običaji.^{84a}

O številu briških beguncev je težko soditi. V Dolenje je prišlo med 5000 in 7000 beguncev, največ Kojščanov, Biljancev, verjetno tudi Kozancev. Ko so begunce Italijani razmestili, pa njihovemu številu in velikosti skupin sledimo le s težavo. Številke, ki jih navajajo posamezni pisci notic v slovenskih dnevnikih, so po vsej verjetnosti del velike begunske množice v Dolenjem. Tej postaji so se »izognili«^{84b} Vipužci in Gonjačani, ki jih je bilo okrog 350. Tako bi lahko zgornjo mejo postavili pod 7500 briških beguncev, šele sezname odgnanih in rezultati štetja, ki ga je izvedel Generalni sekretariat, pa bodo podali dokončno število. Še večja neznanka se skriva v vprašanju, koliko beguncev je v Italiji umrlo oziroma se jih je po vojni vrnilo domov.

VII. 4. ŽIVLJENJE V ITALIJI

Izkušenj v begunstvu gotovo ne moremo geografsko deliti med briške, kambreške in gornjesoške begunce. Toda naključje je hotelo, da tudi življenje beguncev obravnavam ločeno, ker za vsako »geografsko enoto«⁸⁵ razpolagam, poleg »skupnih«⁸⁶ virov — Slovenec in Slovenski narod, z »geografsko ločenimi«⁸⁷ ostanki preteklosti. Za vse begunce je ta izkušnja predstavljala travmatičen spomin. Vsak je pregnanstvo skušal preživeti tako, da bi imelo zanj, njegovo družino in, zakaj ne, za njegovo premoženjsko stanje kar najblažje posledice.

Italijanska vlada ni zanemarjala skrbi za begunce, ko so ti prispeli na končno postajo. Nastanila jih je v stanovanjih, poleg tega so bili deležni denarne podpore, ki je znašala, v večini primerov, po eno liro za osebo na dan. Toda časi niso bili rožnati in nekateri begunci so poskrbeli, tudi zaradi nuje, za dodatne vire zaslužka. L'Eco del Litorale je o podpori in delu podal nekoliko izkrivljeno podobo; begunski družini naj bi pripadala dnevna podpora ene lire na osebo, samskim beguncem pa ena lira in pol, toda podpora naj bi jim bila takoj odvzeta, ako si je begunec našel delo. Te navedbe niso točne, saj je delo predstavljalo dodatni in ne edini vir dohodka in je pisanje verjetno sad protiitalijanske propagande.⁸⁸

Iznajdljiva, pa tudi prilagodljiva ter podjetna narava je Bricem nalagala, da se v begunski danosti kar najbolj znajdejo. Na splošno se beguncem ni slabo godilo, ker ni manjkalo živeža in čeprav hrana ni bila poceni, se je dalo shajati.⁸⁶ Živila so sicer kupovali na knjižico v državnih skladiščih.

Za zaslužek so v družinah največkrat poskrbela dekleta; nekatera so v raznih ustanovah, samostanih pomagala v kuhinji in za to dobila ugleden zaslužek, tudi po tri lire na teden.⁸⁷ Toda ni bilo dovolj le nahraniti želodcev, potrebni sta bili obleka in obutev, saj so, ne pozabimo, begunci svoje domove zapustili bosí in skoraj brez denarja. V razvitem Piemontu so se begunci oskrbeli z delom v tovarnah, pri obrtnikih. O svojih delovnih izkušnjah v Pinerolu je pisal Jožef Podveršič iz Vipolž: »Najprej sem dva meseca delal mizarско delo, sedaj sem pa za kletarja in strežnika. Sreča je zame, da sem znal nekaj italijanščine, drugače bi bil revež, kakor so drugi.«^{88a} Italijanščina je bila večkrat trd oreh za begunce, če pa so že znali nekaj malega jezika, so se morali spopasti s številnimi dialekti. Preden so prijeli za delo, so se tako morali naučiti italijanskega jezika.

O briški iznajdljivosti priča tudi zgodba Štefana Gabrijelčiča s Huma, begunca v Senole di St. Andro pri Novari. Sreča v nesreči je bila, da je vojna

^{84a} L. Zorzut, Božič v pregnanstvu — Božič v domovini. Mladika I, 1920, 210—212.

⁸⁵ L'Eco del Litorale, 2. 7. 1917, št. 157.

⁸⁶ Slovenec, 8. 4. 1916, št. 81.

⁸⁷ N. o. m., 17. 1. 1916, št. 12.

⁸⁸ N. o. m., 20. 3. 1916, št. 65.

poklicala v bojne vrste tudi italijanske može, same ženske pa niso zmogle dela na posestvih. Tako so jih dajale v najem; najemnik je postal tudi Gabri-jelčič in s tem poskrbel, »da se mu godi še precej dobro ali vseeno komaj čaka, da bi se vrnil v svoj domači kraj«.⁸⁹

Mnogi so odhajali v mesta in se tam udinjali kot pomočniki v trgovinah, skladiščih, hotelih in pri mestni gospodi. Za mlado dekle pa je begunstvo lahko prineslo zanimive izkušnje. V stiku z velikimi mesti kot je bil Neapelj, se je »navzela nekaj mestnih manir«⁹⁰ ali se izučila kakšnega poklica (npr. šivilja). Takšen posel je prinesel razmeroma dober zaslužek, ki je izboljšal položaj begunske družine.

Včasih so se morali begunci soočiti tudi z manj prijaznim okoljem. Goriška begunka v **Montaltu** v Markah je 4. maja 1917 zapisala svoji družini, ki je begunila v Medvodah: »Spimo na kamenitih tleh na peščici slame, medtem ko drugi sladko počivajo na naših blazinah. Drugi nosijo našo obleko, mi pa že 10 mesecev eno in isto. Zelo smo trpeli mráz ker tu ni drv. Drugi uživajo za 35 tisoč kron našega obuvala, jaz pa nosim copate iz cunj.«⁹¹ O hudi zimi, ki je Brici gotovo niso bili vajeni, so pisali begunci v Vogheri; zima leta 1916/1917 je bila dolga in ostra, temperatura pa se je spustila celo na 13 stopinj pod ničlo. Še konec februarja so bile zasnežene mestne ulice.⁹²

Vsi begunci, pa naj so se dobro znašli in naleteli na razumevanje prebivalstva ali pa so se spopadali z različnimi težavami, so tožili zaradi dolgčasa, domotožja, skrbi za domače in dom. Novice o domačih krajih so bile skope in največkrat so še poglabljale zaskrbljenost in otožnost pregnancev, saj so govorile o razdejanju, ki ga je povzročala vojna. Takole so pisali: »Meni še precej dobro gre, le to me najbolj boli, ker ne vem za nobenega od družine; zato so mi dnevi kakor leta, noči kakor večnost.«⁹³

VII. 5. ŠOLANJE

Med begunci so otroci predstavljali nemajhen delež. Evakuacija je šolo-obvezne praktično iztrgala iz šolskih klopi in veliko jih v begunstvu ni bilo deležnih šolskega pouka. Za versko vzgojo je med begunčki sicer, v omejenem obsegu, skrbel biljanski župnik L. Kumar. Interniranim briškim učiteljem je bil onemogočen stik z begunci, ki se sami tudi niso zbrali, da bi organizirali pouk, saj so briški begunci predstavljali intelektualno najrevnejši del goriškega prebivalstva.

Tako so bili mladi Brici največkrat prepuščeni »dobri volji« lokalnih šol, o čemer priča primer s Sicilije, kjer naj bi za slovenske begunske otroke poskrbeli italijanski učitelji: »Z našimi otroci, pred našimi otroki morajo letos šole sprejeti otroke beguncev, male Italijane, ki so bili do včeraj onstran meje, in male Slovence te začeti pretvarjati v italijanske državljane, bo našim učiteljem veselje in čast.«⁹⁴

Večjo srečo je imel Teofil Simčič iz Biljane. Bil je sin biljanskega nadučitelja Ferdinanda Simčiča, po očetovi smrti pa je prišel v varstvo biljanskega župnika. Simčičevi so se iz Biljane zatekli na Dobrovo, od tod spomladi leta 1916 v Palmanovo in končno prišli v Brivio, kjer se je Simčičeva vdova z dvema sinovoma srečala s Kumarjem. Ta se je še posebno zavzel za varovanja Teofila, ki ga je poslal v Merate, kjer je obiskoval drugi razred gimnazije; stanoval je pri dobrovški begunski družini Simoniti, katerih hčerka Anica je bila v samostanski šoli v Caprinu.⁹⁵

⁸⁹ N. o. m., 14. 3. 1917, št. 60.

⁹⁰ GM, Kozanski, n. o. m., 93.

⁹¹ Slovenec, 28. 9. 1917, št. 222.

⁹² N. o. m., 3. 4. 1917, št. 76.

⁹³ N. o. m., 8. 4. 1916, št. 81.

⁹⁴ N. o. m., 7. 3. 1916, št. 54.

⁹⁵ N. o. m., 3. 3. 1917, št. 51.

Edina »dokumentirana« slovenska begunska šola je bila v omenjeni begunski občini v San Severinu Marche. Vodil jo je začasni učitelj, Bric, ki je zbral okrog sebe begunčke, »da bi se kaj lepega in dobrega naučili in da ne bi pohajali preveč po laških umazanih ulicah«.⁹⁶

VII. 6. DRUŽABNO ŽIVLJENJE

O družabnem življenju, oživljanju vaških običajev in navad je pisal Ludvik Zorzut, goriški bogoslovec in vnet zapisovalec zgodovinskih tradicij in legend ter briški pesnik; 8. junija leta 1915 je bil z očetom, medanskim nadučiteljem Antonom Zorzutom, interniran v Cremono (mati z dvema hčerkama je ostala doma). Po razpustu skupine jeseni 1915, leta je s 30 interniranci, to pot kot begunec, prispel v salernitansko mesto **Campagna**. Tu je dobival begunsko podporo ene lire na dan. 31. marca 1916 mu je umrl oče, dva meseca zatem pa je bil interniran v San Severino Marche, kjer je bil soustanovitelj briške kolonije. Kasneje je prišel v Firence in nato dobil dovoljenje za vrnitev v domovino. Po kobariškem polomu je moral znova v internacijo, verjetno zaradi prevelikega zanimanja za vojaške operacije na soški fronti; znašel se je spet v San Severinu. Domov se je vrnil spomladi leta 1919.⁹⁷

V »malih« Brdih v San Severinu Marche so Brici sestavili domačo godbo, ki jo je obogatila tudi harmonika. Najbolj glasna je bila ob cerkvenih praznikih vaških patronov in na shodih: Kozanci so praznovali sv. Roka, Biljanci sv. Mihaela ter Vipužci sv. Tiliha. Posebno slovesno so praznovali Božič, ko so se zbrali v eno samo veliko begunsko družino.⁹⁸ Tako so briški begunci obhajali praznike in obujali domače običaje; v svoji nesreči niso obupali in tudi v tujini niso mogli živeti brez društvenega življenja, šole, godbe in petja.

BEGUNCI S PROSTORA MED SOČO IN IDRIO

VIII. 1. EVAKUACIJA

Prostor med Sočo in reko Idrijo, kjer je frontna linija potekala po Soči, je italijanska vojska dosegla v prvih tednih vojne, v začetku junija 1915. Zasedbene oblasti so najprej poskrbele za »sumljive elemente« in že 26. maja aretirale Jožefa Milaniča, kurata v Marijinem Celju. Najprej so ga odpeljali v Videm, zaradi suma špijonaže je bil premeščen v Čedad, nato pa v Firence. Mesto je moral zapustiti že konec avgusta in odšel v Fordongianus na Sardiniji (provinca Cagliari). Zadnja postaja na njegovi poti v Italiji, kjer, kot kaže, ni prišel v stik z begunci, je bil Aritzo, še vedno na Sardiniji. Gorenjepoljskemu vikarju Ivanu Franketu lahko sledimo šele od konca julija 1915, saj je datum njegove aretacije neznan. Najprej je bil v trdnjavi Belvedere v Firencah, od 28. februarja 1916 pa na Sardiniji, v mestu Narcao v provinci Cagliari. Sem je bil premeščen zaradi avstrijskega državljanstva — rojen je bil v Ljubljani in zato še posebno nevaren.^{99a} Tudi on se ni srečal s svojimi župljani ali drugimi slovenskimi begunci v Italiji. Furlan, po materi sicer Slovenec, Ettore Carlet je bil vikar v Srednjem. Po zasedbi vasi prvi dan vojne se je mudil pri prijatelju don Guionu v Štoblanku (S. Volfango di Drencha), od konca novembra 1915 pa v Novari in Torinu.

Tesno se prepletajo prvi meseci pregnanstva kurata v Ročinju Otilija Medveša z življenjem njegovih faranov. Celoten greben med Sočo in Idrijo so

⁹⁶ L. Zorzut, n. o. m., 210.

⁹⁷ O njem pišeta C. Medeot, n. o. m., 124–125 in M. Breclj v spremni besedi k pesniški zbirki: L. Zorzut, Ptička bregarca, Mohorjeva družba v Celju. Celje 1974, 5–18.

⁹⁸ L. Zorzut, n. o. m., 210–212.

^{99a} Slovenec, 23. 5. 1916, št. 118.

Italijani zasedli že prve dni vojne, prebivalstvo pa je ostalo doma do prvih dni junija. Novico o italijanski vojni napovedi so Ročinjci sprejeli polni strahu in temnih slutenj, kajti kmalu so okusili prve »sadove« vojne. Most, ki je vezal Ročinj s kolodvorom v Avčah, je ležal na dnu Soče. Tako so bili na mah odrezani »od ostale predrage Slovenije in izdani na milost in nemilost Italijanom«.⁹⁹ Votlo grmenje topov po Soški dolini jim je dalo slutiti, da sta se nasprotnika v Furlaniji in zahodnih Brdih že spoprijela.

8. junija so v begunstvo odgnali prebivalce Marijinega Celja in okolice.¹⁰⁰ 12. junija ponoči se je začela begunska »avantura« ročinjskega prebivalstva in njihovega kurata. Ponoči so jih italijanski vojaki zbudili in jim sporočili, da morajo zapustiti vas. S seboj so vzeli le nekaj malenkosti, živina je bila izpuščena iz hlevov. Pot jih je vodila preko

Kambreškega v obmejni kraj Tarbilj (Tribil),¹⁰¹ v občini Sv. Lenart Slovenov (S. Leonardo degli Slavi). Poleg Ročinjcev so bili v Tarbilj in bližnjo Gnidovico (Gnidovizza) prignani vaščani Kambreškega, razložene vasi z mnogimi zaselki v severnem delu dolgega gorskega slemena Kolovrata, ki se na vzhodni strani spušča v Soško dolino, na zahodni pa v dolino reke Idrije. Na severu in severovzhodu seže na Tolminsko. Zaselki, ki jih obsega Kambreško in so bili izseljeni leta 1915, so: Avška, Bevčarji, Bizjaki, Brdo, Gabrje, Humarji, Kras, Kuščarji, Jazna, Mlin, Močila, Potravno, Podravne, Pušno, Srednje, Vogrinki, Zarog, Dugo, Bajtarji, Natravno, Osojnica, Široko, Hoste, Peršeti, Rog in Kosi. Ročinjski dušni pastir jih je spremljal do 1. oktobra, ko so ga, skupaj z ročinjskim županom Lojzetom Peršetom odgnali na otok Ventotene v neapeljski provinci. Konec leta 1918 se je pridružil Milaniču in Franketu na Sardiniji (Nule).

V Tarbilju so begunce nastanili pri kmetih, poslano jim je bilo s slamo. Ljudje so jih prijazno sprejeli, kar pa beguncem ni veliko pomagalo pri preživljanju številčnih družin; denarja je bilo malo, a živež drag. Tudi obleke so imeli malo s seboj. Po poročilu v Slovenskem narodu je tam umrlo dvojje moških, ena ženska in več otrok.¹⁰²

VIII. 2. RAZKROPLJENI PO ITALIJI

Begunci iz te slikovite gorate pokrajine so bili manj razkropljeni kot briški, vendar pa temu ni botrovala večja naklonjenost italijanskih oblastnikov, temveč njihovo število, ki je bilo bistveno nižje. V sodnem okraju Kanal je leta 1910 sicer živelo 14.052 prebivalcev, vendar je evakuacija, sodeč po številkah, ki jih navaja C. Medeot, ko piše o številu duš v izpraznjenih cerkvenih enotah (4161 ljudi), zadela največ 2500 ljudi.¹⁰³

Po postanku v Benečiji so se begunci s Kanalskega in Kambreškega »zbra- li« v glavnem v štirih italijanskih mestih, ki so bila namenjena bivanju slo-

⁹⁹ N. o. m., 24. 1. 1917, št. 19.

¹⁰⁰ N. o. m., 3. 3. 1916, št. 51.

¹⁰¹ N. o. m., 1. 2. 1916, št. 25.

¹⁰² Slovenski narod, 27. 10. 1915, št. 249.

¹⁰³ C. Medeot, n. o. m., 135–137.

venskih beguncev: **Cordenons** pri Pordenonu, **Oropa** v novarski provinci, **Diano Marina (Porto Maurizio)** v Genovskem zalivu in **Legnasco** v Piemontu.

V Oropo pri švicarski meji so Italijani odpeljali Kanalce, Gorenjopoljce, ki so ostali doma do 15. oktobra 1915, ko so jih odgnali v Italijo, 55 Ročinjcev, nekaj Bricev, Furlanov in Tirolcev. Begunci, največ je bilo »Gorjevžanov« (Gorenjopoljcev — op. P. S.), so stanovali v velikem ženskem samostanu, kjer je takrat prebivalo 1600 oseb. Dušno pastirstvo je med njimi vodil cerovski »gospod« Matija Ivančič. Vsi otroci so morali hoditi v italijansko šolo.¹⁰⁴

Novice oziroma podatke o interniranih ali kako drugače odpeljanih ljudeh iz občin Ajba in Ročinj je posredoval ročinjski trgovec Ivan Leben. Bil je interniran v Cordenons, kjer sta mu družbo delala gospa županja Peršetova in ročinjski gostilničar Kregar.¹⁰⁵ Vsakdo je prejel eno liro podpore na dan, čas pa so preganjali z balinanjem in branjem časopisov.¹⁰⁶ V Cordenonsu so begunile tudi družine s Srednjega, Pušnega in Avškega.

V Legnasco so izselili 200 beguncev iz Srednjega in Ročinja (150), ki jih je v letu 1916 dvakrat po dva tedna obiskal vikar Ettore Carlet, za to pa je potreboval posebno dovoljenje torinskega prefekta.¹⁰⁷

Razen v omenjenih večjih »zbirališčih« so kanalski in kambreški begunci begunili tudi veliko dlje na jugu polotoka. Nekaj iz okolice Marijinega Celja — Grebena — jih je živelo v Kampaniji in v Kalabriji. V **Salentu** so dobivali podporo, ki pa je komaj zadostovala, čeprav se beguncem živila niso zdela draga.¹⁰⁸

Diano Marina je nudila zatočišče številnim slovenskim beguncem. O tem, kako so preživeli tri leta izgnanstva daleč od doma, pa pripoveduje korespondenca družine Gerbec iz Gabrji na Kambreškem.

VIII. 3. BEGUNSKA IZKUŠNJA DRUŽINE GERBEC S KAMBREŠKEGA

Novice med begunci v Italiji in domačimi, prijatelji in znanci, ki so ostali na avstrijski strani fronte oziroma zaradi vojaških operacij bili poslani v koncentracijska taborišča širom dvojne monarhije, so potovale po sila zapletenih poteh. Dopisovanje je potekalo preko Rdečega križa, katerega italijanska podružnica v Firencah je natisnila posebne, dvojne dopisnice. Na prvo dopisnico je pošiljatelj napisal svoj naslov, naslov prejemnika ter vsebino. Druga dopisnica »Réponse — Risposta — Antwort« je bila namenjena odgovoru, ki ga bo prvi prejemnik poslal odpošiljatelju prve dopisnice. Reprodukcijska dopisnica je bila prepovedana, pošta pa je potovala preko »Bureau Zuricois pour la recherche des disparus« (Urad za iskanje pogrešanih) v Švici, katerega usluge so bile brezplačne, tako iskanje kot dopisovanje, ki pa je bilo možno izključno z dopisnicami in pismi Rdečega križa.

Kaj in koliko naj bi pisali? Na dopisnico so lahko napisali največ 15 vrstic, 30 pa v pismih. Toda »priporoči se, da se v pismih govori samo o rodbinskih stvareh in opušča vsak stavek, ki bi se upravičeno moral zdeti cenzuri dvo-umen«.¹⁰⁹ V isti številki Slovenca lahko preberemo tudi, da je moral odpošiljatelj pismo dati v kuverto, na katero je napisal naslov. To kuverto pa naj bi spravil v drugo, večjo kuverto z nemško verzijo züriškega biroja. »Züricher Bureau für Aufsuchung Vermisster, Zürich, Schweiz«. Od marca 1916 so verjetno smela s pisemsko pošto med Avstrijo in Italijo potovati tudi živila, tobak in druge malenkosti. Zavojčki niso smeli tehtati več kot 350 gramov, prav tako pa je bilo prepovedano prilagati pisane ali tiskane besede.¹¹⁰ Za dopiso-

¹⁰⁴ Slovenski narod, 14. 6. 1916, št. 135.

¹⁰⁵ Slovenec, 3. 2. 1916, št. 26.

¹⁰⁶ N. o. m., 7. 8. 1916, št. 176.

¹⁰⁷ C. Medeot, n. o. m., 118.

¹⁰⁸ Slovenec, 24. 1. 1917, št. 119.

¹⁰⁹ N. o. m., 6. 10. 1915, št. 228.

¹¹⁰ N. o. m., 31. 3. 1916, št. 76.

vanje je uradno poskrbel tudi Generalni sekretariat za civilne zadeve z okrožnicama 17. marca 1917, številka 18.488 in 15. septembra 1917, številka 93.584, ki sta, v interesu civilnega prebivalstva, urejali izmenjavo novic med pripadniki zasedenih ozemelj, begunci in njihovimi sorodniki v Avstriji.¹¹¹ Pisma so običajno potovala okoli 50 dni, če so bila napisana in odposlana v skladu z vsemi pravili.

Družina Gerbec je štela osem članov: oče Jožef (62), mati Ana (57), hčerki Marija (22) in Amalija (19) ter sinovi Mihael, Franc, Anton in Janez, vsi starejši od 18 let, saj so služili v avstro-ogrski vojski. Anton in France sta v vojni padla; za Antona so dolgo časa mislili, da je bil v ruskem ujetništvu, vendar so še med vojno izvedeli, da je padel v Galiciji avgusta leta 1915; drugi sin France je padel leta 1918 neznano kje. V Diano Marini, kjer so Gerbčevi begunili, so živeli tudi njihovi sorodniki: teta Elena Benedičič s štirimi sinovi, medtem ko sta hči in tetin oče bila verjetno na Avstrijskem, mož pa v vojski; včasih je iz Diano Marine bratrancu Mihaelu v Cerkno na Stražo št. 16 pisala tudi Katarina Gerbec.

Pisma Gerbčevih govorijo na bolj ali manj neposreden način o vsakdanjem življenju, kjer je prevladovalo vsakovrstno pomanjkanje, toda ne hrane, šlo je predvsem za nezmožnost komuniciranja, osamljenost, dolgčas. Temu se je pridružila kopica tesnob in strahu za sinove pri vojakihi, hišo in zapuščeno imetje, za zdravje. Pričajo o težavah pri prilagajanju na nov položaj ob veliki degradaciji življenjskih razmer, ki jih je grobo in boleče vsilila vojna, na katero pa posameznik ni imel vpliva, zato pa je ta vsakogar hudo prizadela. Iz pisem in dopisnic proseva emotivni razvoj izseljenih, od nelagodja in obupa do postopnega sprejemanja nove realnosti. Preko njih je moč doumeti — kot produkt dolge zgodbe o odrekanju in nasprotujočih si duševnih stanj — veliko sposobnost resignacije (= odrekanje): to je bil edini način, spopasti se z življenjem, ki sta ga začasno obvladovala potrpljenje in pogum, ki sta se napajala s sposobnostjo sožitja s težkimi življenjskimi razmerami in prepričanjem, da je človeško življenje borba, v kateri preživetje samo predstavlja cilj. Ta resignacija, v nasprotju s splošnim mišljenjem, ne predstavlja popolnoma brezdelnega odnosa, temveč vsebuje tudi oblike »aktivnosti«, ki jih je dovoljeval položaj, v katerem so se znašli begunci. Pisma so pisana s preprosto besedo, tudi z napakami. Večkrat se fraze ponavljajo, kot da bi bila pisma pisana po vzorcu. Vedno so pisali, da jim gre dobro in se niso pritoževali; kaj drugega tudi niso smeli napisati, saj je drugače posegla vmes cenzura.

Begunska zgodba družine Gerbec, verjetno tudi drugih Gabrcev in Kambrežanov, se je začela 11. junija 1915. Odhod od doma so Gerbčevi oziroma najpogostejša avtorica pisem Marija, opisali šele v pismu sinu Mihaelu 14. julija 1917: »Dragi Miha ravno te dni se spominjamo pred 2. leti 11. jun. (besede so večkrat okrajšali, da so pridobili na prostoru — op. P.S.) kako smo korajžno maširali po vrsti na Srednje potem v Idrijo pri Žvanu smo bili 12. dni 23. pa smo zapustili našo domačo zemljo in smo počasu korakali skozi Tribil k svetemu paulu na venečansko ozemlje...« Za ljudi, ki niso nikoli potovali, je imel poznani svet zelo majhne dimenzije; za večino je bil omejen na nekaj okoliških vasi, morda na večja mesta. Zato je bil opis začetne poti dokaj natančen. 24. junija so prišli v Italijo, v Sv. Lenart Slovenov.

Kakor pišejo v pismu 23. junija 1915 so jih v »venečiji« razdelili po »imenitnih palačah kjer se nam je prav dobro godilo smo imeli lepe postelje s šuštami (vzmetnicami — op. P.S.) ker so uši pridno delale okoli nas mize smo imeli koščene vsak dve, kuhinjo smo imeli zelo prostorno in nas je bilo notri samo 8 družin.« Tak opis bi dal slutiti na poseben organiziran tabor, ustrezal bi tudi opisu zatočišča v Cordenonsu; o kakšnem taborišču v Beneški Sloveniji ni podatkov, poleg tega pa so Gerbčevi pisali tudi o tem, da so begunci

¹¹¹ La gestione dei servizi civili, Relazione II, 93.

živeli pri kmetih, hrano pa jim je delila vojska vsak dan,¹¹² v Cordenonsu pa se niso ustavili.

Po šestih mesecih bivanja v Benečiji so Gerbčeve z vlakom odpeljali v Diano Marino, Porto Maurizio ob Ligurskem morju, kamor so prispeli 23. decembra istega leta, in sicer po 37 urah vožnje. V Diano Marini je bilo več domačinov s Kambreškega, po ocenah Gerbčevih je bilo v mestu »štirinajst sto Slovencev«,¹¹³ skupaj pa okoli 2000 beguncev, poleg Slovencev še »mnogo rezjanov ter furlanov«.¹¹⁴ Med Slovenci posebej omenjajo družine iz Avškega, Doblarja, Čiginja in Potravnega, pa tudi veliko beguncev s Kobariškega.

V svojem novem zatočišču so, kot je bilo običajno, dobili stanovanje. Večkrat omenjajo denarno podporo. Ta je znašala eno liro na osebo na dan, s katero so lahko shajali, »čeprav blago ni zelo po nizki ceni«.¹¹⁵ Lokalne oblasti so jim odmerile tudi mesečno količino sladkorja, ki je za celo družino leta 1919 znašala 0,8 kilogramov.^{115a} Tako je bilo potrebno poskrbeti za dodaten zaslužek, ki so ga, vsaj na začetku, namenili za obleko, sčasoma pa so denar lahko prihranili, saj »morda zaslužimo toliko da vsaj hišo naredimo ko pridemo gor«, je pisala Marija bratu Mihaelu 16. junija 1917. Dekleti sta se oprijeli raznovrstnega dela. Pozimi leta 1917 sta hodili oljkovat, za kar sta zaslužili vsaka po eno liro in pol na dan.¹¹⁶ Na pomoč družinskemu proračunu je priskočil tudi oče, ki je z delom na polju, okopavanjem in spomladanskim obrezovanjem sadja zaslužil kar tri lire na dan.¹¹⁷ Poleti istega leta sta Amalija in Marija pomagali na polju, skupaj sta pridelali tri lire na dan, delodajalec pa jima je dal tudi nekaj hrane.¹¹⁸ Posebno sta bili navdušeni nad košnjo, kakor je soditi po pismu bratu Mihaelu z dne 16. junija leta 1917: »...nam zelo dopade to umetno delce in tudi orodje imamo zelo izvrstno, za kositi nam služi srp, za brusiti khšen kamen za osnih kravlji rog za seno nositi rjuhe in grablje imamo koščene s petimi cveki (zobmi — op. P. S.). Torej smo zelo vesele, da smo dobile lepo delo.« Dela je bilo veliko, saj so domačini, verjetno »zdesetkani« zaradi mobilizacije, vedno potrebovali pomoči.

Največ denarja so porabili za hrano, pomembno pa je, da jo je bilo vedno dovolj. Begunci v Italiji so imeli pri tem več sreče kot v avstrijska, češka in moravska taborišča strpani izgnanci, ki so begunstvo preživeli bolj lačni kot siti.¹¹⁹ Gerbčevi sicer ne pišejo o kakšnem nezadovoljstvu, ki bi v zvezi z visokimi cenami živil vladalo med domačini. Spomladi leta 1917 so cene živilom verjetno poskočile in v Kampaniji so prebivalci protestirali proti beguncem in jih krivili za podražitev.¹²⁰

Pomembna novost, s katero so se morali begunci spopasti, je bila prehrana. Prilagoditi so se morali novim, doslej neznanim prehrabenim kulturam in načinom priprave hrane. V Benečiji so Gerbčevi kuhali predvsem riž, kuhanemu so primešali v obeli praženo moko. Kot kaže v Benečiji ni bilo dovolj mleka in masla, kajti »z njima bi bila jed boljša«, ¹²¹ toda zadovoljiti so se morali s tem. V Liguriji so morali svoj jedilnik ponovno spreminjati. Tu so kuhali riž, krompir, fižol ter zelje in vse skupaj zabelili, toda samo z oljem, ki pa je imelo malo moči in so zato fizično opešali; vse skupaj ni bilo »prav dobro pa že toliko da se lahko poje«.¹²²

Z delom begunci niso uspeli pregnati dolgčasa in domotožja, ki jih je spremljalo ves čas begunstva. Praznino so skušali zapolniti z vztrajnim pisa-

¹¹² GM. Korespondenca Gerbčevih (KG), 4. 11. 1915.

¹¹³ GM. KG, 12. 2. 1915.

¹¹⁴ GM. KG, 3. 5. 1915.

¹¹⁵ GM. KG, 19. 2. 1917.

¹¹⁶ GM. KG, 19. 2. 1917.

¹¹⁷ GM. KG, 25. 3. 1917.

¹¹⁸ GM. KG, 10. 6. 1917.

¹¹⁹ O tem zelo obširno piše La città di legno. Profughi trentini in Austria (1915–1918). Quaderni Materiali di lavoro n. 2, Trento 1981.

¹²⁰ L'Eco del Litorale, 2. 7. 1917, št. 157.

¹²¹ GM. KG, 31. 1. 1919.

¹²² GM. KG, 10. 3. 1917.

njem dopisnic, o čemer priča veliko število le-teh: od 26. oktobra 1916 do konca januarja 1917 so jih napisali 37, do 25. marca 1917 že 60, tri tedne kasneje pa še 20 več (te številke navajajo Gerbčevi v pismih 30. januarja 1917, 25. marca 1917 in 15. aprila 1917); včasih so napisali več dopisnic z enako vsebino in tako imeli večje upanje, da bo ena prispela na cilj. V prvi polovici leta 1917 je verjetno prišlo do zastoja v razpošiljanju pošte, saj se je Marija Gerbec pritoževala, da ni prejela pisem prijateljice Katarine Pušnar iz taborišča v Brucku na Litvi, čeprav je ta redno dobivala pošto iz Italije. Katarina Pušnar je Gerbčeve redno obveščala o sinovih in bratih, včasih pa tudi opisovala življenje v bruškem taborišču, o svojem delu v tovarni, o šolah in slovenskih duhovnikih.

Veliko oviro je za begunce predstavljalo neznanje jezika. Da bi se čim boljje privadili na novo okolje, sta Gerbčevi dekleti brata Mihaela prosili, naj jima pošlje slovnico, da bi se naučili tega neznanega jezika. Prosili sta tudi za slovenske knjige, »saj ja lepi glas vrlemu slovencu še zmiraj lepo diši«. ¹²³

V svojih pismih so le redko potarnali (zaradi cenzure so bili zelo previdni), vendar pa so hudo pogrešali slovenskega duhovnika (tako leta 1917). Jeseni leta 1915 je v Diano Marino prispel srpeniški kurat Alojz Filipič, ki je pomagal dianskim beguncem. Novembra leta 1916 so ga premestili v Albisolo Superiore, 6 kilometrov od Savone. Toda o slovenskem duhovniku piše le ena dopisnica, datirana 28. oktobra, toda brez letnice; namenjena je bila Janezu Gerbcu, vendar ni bila poslana, tako tudi ni poštnega žiga, po katerem bi se dalo sklepati o letu. Verjetno se nanaša na obdobje Filipičevega dušnega pastirstva v Diano Marini. Novembra 1916 naj bi v Diano Marino prišel drug slovenski duhovnik, Filipič je omenil Ivana Franketa, toda ta njegova pobožna želja se ni uresničila. ¹²⁴ 20. maja 1917 je bila v Diano Marini birma, ki so se je udeležili slovenski begunski otroci, med njimi Benedičičevi fantje, toda obžalovanja vredno je bilo, ker mnogi niso imeli »nobenega podučila v našem jeziku, a drugega pa ne znajo«. ¹²⁵ Za to priliko je v Diano prišel kurat Filipič in med begunci opravil spoved. Takšne svetle dogodke je večkrat zatemnila smrt, o čemer enkrat pišejo tudi Gerbčevi. ¹²⁶

Toda tudi smrt domačinov so potisnili globoko v podzavest, niso pa mogli preboleti spomina na dom. Po dveh letih so se obupano spominjali zadnjega pogleda na dom. Odhod se je odvijal v gotovosti takojšnje vrnitve in Gerbčevi so ves čas živeli v objemu tega prepričanja. Zaslepljenost o kratkotrajni vojni je bila v ljudeh prisotna že ob izbruhu evropskega spopada avgusta 1914, kljub vrtoglavi dogodka v maju 1915 pa je ta iluzija ponovno zaživela v dneh izselitve. Njeni glasniki so bili italijanski vojaki, ki so prinesli ukaz o le kratkotrajni evakuaciji. Neugašeno upanje na kratko izgnanstvo je še bolj poglabljalo domotožje. Nostalgija, brezupnost, obup so se stalno vračali v pisanje in misli ter se združevali z razočaranjem nad neskončno vojno. Takole so pisali 9. junija 1917 sinu: »Predragi ravno se z žalostnim srcem spominjamo žalostnega dne danes dve leti, ko smo se zadnič ozrli na mili dom z upanjem kakor so nas tolažili, da za par dni se vrnete a žalibog ti kratki dnevi so se spremenili v zelo dolge leta, gore in hribi so še drugič ozelenele a mi smo še vedno tu, ne vem ali pride kdaj tista srečna ura vrnitve ki jo čakamo že dve leti, al vendar upamo da kmalu nam prikuka ljubo solnčice miru katero je pred leti zašlo za temne hribe nesrečne vojne.«

Vsekakor je bil za preproste begunce proces, v katerega so bili surovo pahnjeni, preveč zapleten, da bi ga lahko spremenili ali o njem racionalno razmišljali; volja posameznika ni nič pomenila, »gospodarji« so bili drugje. To je vodilo do občutka popolne odvisnosti in v poenostavljeno razlago vsega,

¹²³ GM. KG, 15. 2. 1917.

¹²⁴ O tem tudi C. Medeot, n. o. m., 147.

¹²⁵ GM. KG, 20. 5. 1917.

¹²⁶ GM. KG, 15. 1. 1917.

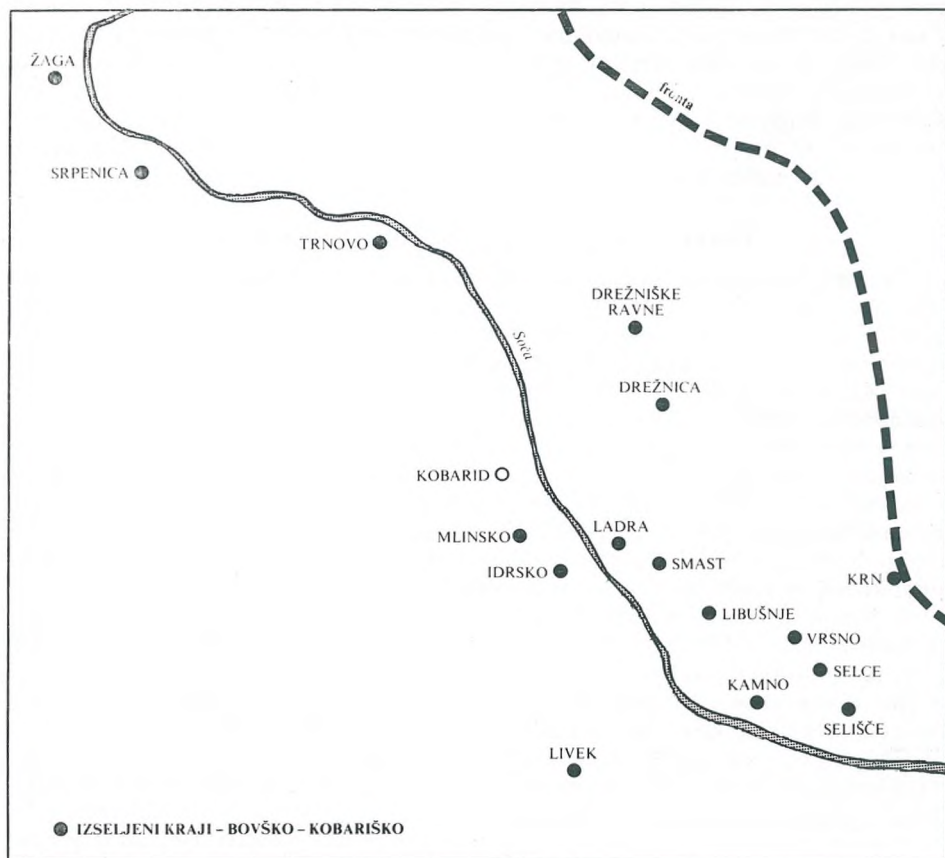
kar se jim je dogajalo, češ, »nič ne pomaga ker nas je Bog tako poljubil«. ¹²⁷ Najučinkovitejše dejanje proti obstoječemu stanju, tudi proti vojni, je postala molitev, h kateri je zlasti mati Ana v pismih pogosto pozivala svoje sinove.

Do konca vojne Gerbčevi niso nikoli izrazili svojih misli in občutenj do Italijanov, tudi do ligurskih »gostiteljev« ne. K temu je v celoti pripomogla cenzura. Zato pa so po koncu svetovnega spopada, ko so še vedno begunili v Diano Marini, v pismu sinu na dom v Gabrje 31. januarja 1919 izbljuvali ves svoj bes nad »potepuhi, ki se ne bodo iztrebili iz naših samotnih hribov«, ki kradejo tako, kot ob svojem prihodu. Najbolj nemogoča pa jim je bila misel na to, da bi postali »Lahovi«. Ker so se v tem času že pripravljali na vrnitev, so svoje ostre besede skušali omiliti, saj so se bali, da ne bodo smeli domov odnesti ničesar, kar so prislužili v treh letih; Italijani se jim sicer niso zdeli hudobni, a trpeti jih vseeno niso mogli.

BEGUNCI IZ KOBARIŠKE IN BOVŠKE KOTLINE

IX. 1. EVAKUACIJA

Na Kobarškem, na severnem sektorju soške fronte, so se italijanske enote hitreje in bolj udarno pomikale naprej kot drugod po fronti do morja. Tako so zasedle Kobarid že 24. maja 1915 in preko Soče prodrle v podkrnske vasi. Novico o italijanskem napadu na Avstro-Ogrsko so v te vasi prinesle

¹²⁷ GM. KG, 29. 6. 1917.

avstrijske obmejne straže in žandarji, ki so se umaknili iz obmejne postojanke na Livku. Umikajoči se vojaki in orožniki so razstrelili stari Napoleonov most preko Soče, da bi Italijanom, ki so jih zasledovali, onemogočili napredovanje. S tem dejanjem pa so kobarškimi prebivalcem onemogočili, da bi se umaknili preko Soče ali čez Predel v zaledje.

Medtem ko so Kobaridci v glavnem ostali doma, razen redkih, ki so se uspeli umakniti pred zrušenjem Napoleonovega mosta, pa je »galicijska« usoda doletela prebivalce okoliških vasi. Na desnem bregu Soče so Italijani izpraznili vasi Žaga, Srpenica, Trnovo ob Soči, Mlinsko, Idrsko, Livek, Volče in Čiginj; na levi strani pa vasi Magozd, Drežniške Ravne, Ladra, Smast, Libušnje, Vrsno, Krn in Kamno. V teh primerih skoraj v celoti pade v vodo uradni italijanski razlog za evakuacijo — bližina fronte. Fronta resda ni bila daleč, toda po predstavitvi posameznih primerov bo postalo jasno, da so motivi za izgon tičali drugje. Naštete vasi lahko »motivacijsko« razdelimo v pet skupin, od katerih morda ena, ki jo, pogojno, sestavljajo Žaga, Volče, Čiginj in Livek, lahko nosi pečat evakuacije iz varnostnih razlogov. Vsaka od preostalih skupin ima svojo zgodbo, katere srž pa je begunstvo kot skupna pot pregnanega gornjesoškega prebivalstva.

Drežnica

V Drežnici so se že konec maja 1915 zbiralce alpinske čete, da bi zavzele Krn (osvojen šele 16. junija 1915). Nedoločenega dne v začetku junija je alpinški general Donato Etna z razglednega mesta pri cerkvi z daljnogledom opazoval položaje na Črnem vrhu, ki naj bi jih napadli v naslednjih dneh. Takrat so mu iz bližnjega polja mimo ušes prišvigale svinčenke, ki generala niso zadele. Nanj so verjetno streljali umikajoči se avstrijski vojaki, medtem ko so za (neuspeli) atentat Italijani krivili domačine. Drežničani in prebivalci okoliških vasi (županstvo je štel 1044 ljudi¹²⁸) so se morali izseliti 6. junija, poslali pa so jih najprej v Breginj in pozneje v provinco Avellino.¹²⁹ Spremljal jih je tudi drežniški kurat Jože Kalin.

Ladra, Smast, Libušnje, Kamno, Vrsno, Krn

Te vasi, v katerih je živel 1543 prebivalcev, je italijanska vojska zasedla prvi dan vojne z Avstrijo, v vaseh pa je ostala nekaj dni. V začetnem obdobju vojevanja se je spopadala ne le z Avstrijci, temveč tudi z množičnim zapuščanjem bojišča. Zadnje dni maja in v začetku junija so bile italijanske enote (42. in 49. polk) na krnskih strminah precej razredčene, »zahvaljujoč« začetniškemu netaktnemu bojevanju. Tako se je hitro napolnil italijanski lazaret v Smasteh; vsakega ranjenca pa je v dolino spremljala skupinica zdravih vojakov, kar je postal pogost trik za odtegotanje bojevanju. Bežeči vojaki so se skrivali v bližnjih vaseh. Zato so italijanske višje vojne oblasti morale ustrezno ukrepati, da bi preprečile in onemogočile dezertiranje s fronte. Za krnsko fronto so poslali močan oddelek karabinjerjev s poveljstvom v Libušnjem, ki naj bi poskrbel za uporne dezertarje.¹³⁰

4. junija 1915 so karabinjerji preiskali vse podkrnske hiše, nato pa v vaseh Ladra, Smast, Libušnje, Kamno, Krn in Vrsno pobrali vse moške, bilo jih je 61, ter jih obdolžili, da so streljali na italijanske ranjence in bili avstrijski špijoni. Ujete moške so odgnali čez Sočo do Idrskega, med potjo streljali na prestrašene kmete, ki so delali na polju (ubili so dva kmeta iz Ladre in Smasti). Pri mostu čez potok Oganjšček so jih postrojili, ter vsakega desetega ustrelili. Izjemo so naredili pri prvem od desetih; bil je to mladenič iz Kamna,

¹²⁸ Allgemeines Verzeichniss ... Wien 1915.

¹²⁹ G. del Bianco, n. o. m. 1, 27; A. Rejec, Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov v Italiji med prvo svetovno vojno. Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1971, 96–119; C. Medeot, n. o. m., 143.

¹³⁰ Istra, 14. 6. 1935, št. 24.

ki se ga je italijanski kapetan »usmilil«, saj bi lahko še služil italijanski vojski. Zato so ustrelili kmeta, ki je bil naslednji. Ustreljene moške so pokopali v skupno grobnico, ki so jo izkopali idrski vaščani. Ostale aretirance so gnali v Čedad, nato v Firence in nazadnje, po dveh tednih, v Oschieri na Sardiniji, kjer so se smeli svobodno gibati. Po treh tednih je nepričakovano prišla rešitev za deset mož, mlajših od 18 in starejših od 50 let, ki so jih odpeljali preko Švice v Salzburg. Tako je krnsko prebivalstvo pozdravila italijanska vojska. Decimacija je odmevala tudi v slovenskem tisku in literaturi.¹²¹

Posledica tega dogodka je bila takojšnja izpraznitev podkrnskih vasi; v ta sklop verjetno lahko prištejemo tudi zaselka Selce in Selišče. S kamenskim vikarjem Izaijo Božičem in libušenskim kuratom Ivanom Lebanom je bilo prebivalstvo odvedeno v Breginjski kot, del v Borjano v občini Kred, del v Breginj.

Idrsko in Mlinsko

24. maja je v Idrsko prišla italijanska patrulja; ko je ugotovila, da v vasi ni avstrijske nevarnosti, so ji drugi dan sledili bersaljeri in alpinci, ki so prišli z Matajurja in Livka. Vojaki so prosili hrane, predvsem mleka in jajc. Vojško v vasi je sprejel župan Blevk, vas pa je v znamenje predaje izobesila belo rjuho. Edino, kar je bodlo Italijane v oči, je bila zastava na vrhu zvonika, na eni strani črno-žolta in na drugi narodna, zato so jo najprej skušali sklatiti, ker pa jim to ni uspelo, so čeznjo vrgli krpo.

Prebivalci Idrskega so bili priča decimaciji krnskih kmetov. Doma so ostali do 7. junija, ravno tako prebivalci Mlinskega. Dva dni pred tem je prišla vojaška komanda, da morajo vasi izprazniti. Ljudje so v naglici vzeli s seboj najnujnejše, nakar so jih Italijani odgnali v Breginj in Potoke v kredske občini.¹²² Potovali so peš; kdor je imel konje, kobilo in voz, pa je nanj »natoval« otroke in ostarele. V vasi so ostali župan in trije gostilničarji.

Vzrok za izpraznjenje ni povsem jasen. F. Volarič v svoji pripovedi pravi, da so odšli v begunstvo zaradi dezerterja, vaščana, ki je bil črnovojnik na Livku. Skril se je doma, župan, ki je bil njegov sosed in sorodnik, ga je sicer pregovarjal, naj se umakne, a mu ni uspelo. Župana naj bi Italijani tudi vprašali, če prevzame odgovornost za zvestobo svojih vaščanov, pa je ta odklonil in Idrci so morali v begunstvo.¹²³

Srpenica in Trnovo ob Soči

Motivi za izselitev Srpenice in Trnovega ob Soči so podobni prejšnjim; prežeti so z maščevalnostjo italijanskih vojakov, ki je morda koreninila v strahu pred neznanim in v nevednosti. Trnovci in Srpeničani, skupaj jih je bilo leta 1910 755, so, vsaj na začetku, begunili skupaj in v družbi svojih duhovnih pastirjev, srpeniškega kurata Alojza Filipiča in trnovskega vikarja Ivana Štolfe.

Ob prihodu italijanske vojske v Trnovo so se med trnovskim vikarjem in italijanskimi oblastmi spletli prijazni odnosi, ki pa jih je, po pripovedovanju župnikove nečakinje Mirjam Štolfe, ki ga navaja C. Medeot,¹²⁴ skalil dezert

¹²¹ O tem dogodku so pisali Slovenec, 29. 9. 1915, št. 222; Slovenec, 21. 5. 1917, št. 115; ob 20-letnici dogodka Istra, 14. 6. 1935, št. 24. Decimacijo omenja tudi H. Tuma, Iz mojega življenja. Ljubljana 1937, 372–373, ki pa navaja napačen podatek o 20 ustreljenih (nanj so se leta 1922 obrnili sorodniki ustreljenih, ki so tri leta od italijanske vlade prejeli pokojnino, ko pa je ta ugotovila, da gre za vdove »izdajalcev«, jim je pokojnino odtegnila. Vojaška oblast v Trstu je spoznala krivico in uvedla disciplinski postopek zoper stotnika, ki je ukazal ustrelitev). V literaturi se dogodka spominja F. Kurinčič, Na tej in na oni strani oceana. Ljubljana 1981, 51. Pesnik Joža Lovrenčič jim je posvetil pesem »Smrt šestih« (Slovenec, 14. 10. 1915, št. 235). Dogodek je najbolj obdelan v rokopisnem gradivu Alberta Rejca in dr. Avgusta Sfiligoja, ki mi ga je dal na voljo B. Marušič.

¹²² Slovenec, 29. 9. 1915, št. 222.

¹²³ F. Kurinčič, n. o. m., 47.

¹²⁴ C. Medeot, n. o. m., 147.

iz avstrijske vojske, domačin, ki je vrgel uniformo v Sočo, puško pa obdržal in se skrila na svojem domu. Italijani naj bi ga odkrili in ga skupaj s starši ustrelili v bližini Kobarida (o tem dogodku ni drugih vesti). Vikarja Štolfo so obdolžili, da je vedel za oboroženega dezerterja; tako je moral nedoločenega dne v začetku junija skupaj s prebivalstvom zapustiti Trnovo in se napotiti v izgnanstvo. Najprej so se ustavili v Ažli (Azzida) pri Špetru Slovenov v Benški Sloveniji, kamor so jih pripeljali z vojaškimi vozili.

Tudi datum odhoda Srpeničanov od doma ni znan, gotovo pa je bilo to v prvem tednu junija, ko so v Nadiško dolino pritekale trume beguncev. Revščina in zmedenost beguncev sta tako ganila monsignorja Strazzolinija, da je v župnijski kroniki Špetra Slovenov zapisal: »Ti ubogi ljudje so morali brez predhodnega obvestila zapustiti svoje domove. S seboj niso mogli vzeti ne pohištva in ne obleke. Izgubili so vse, a hiše so jim opustošili. Prispeli so do Špetra na vojaških vozovih tudi begunci iz Trnovega in Srpenice s svojimi duhovniki, ne da bi vzeli kaj s seboj razen živali in zdaj potujejo v Ligurijo. Obupno jih je bilo gledati!«¹³⁵ Srpeniškega kurata so Italijani aretirali, ker je domača dekleta s prižnice pozival, naj ne nasedajo ljubeznivim ponudbam italijanskih vojakov in tako je »lahko« spremljal svoje župljane v Ažlo.¹³⁶

Livek in Žaga

Za prebivalce Livka in okolice ni znano, kdaj so morali zapustiti domove, verjetno se je to zgodilo že konec maja, kmalu po zasedbi kraja.

Žagarji so bili izseljeni 5. avgusta 1915 in sicer v Ažlo.¹³⁷

IX. 2. VMESNE POSTAJE

Kot je razvidno iz opisa dogodkov v prvih junijskih dneh leta 1915, so se begunci iz gornje Soške doline najprej zbrali na štirih postajah — v Breginjskem kotu, v občini Kred ter v Ažli v Nadiški dolini, prebivalce Livka pa so izselili v zaselek Jevšček, kjer je civilno prebivalstvo ostalo doma. Na teh vmesnih postajah so se oblikovale nekatere posebnosti, bolj jasne so tudi nekatere oblike podpore, ki jih je bilo deležno begunsko prebivalstvo.

Občina Breginj (Breginj, Logje, Robedišče)

V spremstvu lahke konjenice so begunci prišli v Breginjski kot. Začasno bivališče so jim odredili najprej v šoli, nato pa so posamezne družine razmestili po hišah in okoliških zaselkih. Beguncem je hrano brezplačno razdeljevala vojska. Hrano so lahko, s tisto malega denarja, ki so ga uspeli odnesti od doma, tudi kupovali, toda prehiteli so jih nekateri Breginjci, ki so preprodajali »šenkano« blago.¹³⁸ Zato je hrane kmalu zmanjkalo in pregnanci so odhajali v Kred, kjer so bila vojaška skladišča hrane. Najpogosteje so jedli polento in paradižnik.¹³⁹

Italijanska vojska je v Kobariškem kotu kmalu po zasedbi začela graditi ceste, kar »se sliši kakor bajka, kdor pozna dotične kraje, ker prej ni bilo do tja druge poti nego kozja steza za tihotapce, ki so hodili v Breginj po tobak, sladkor, sol.«¹⁴⁰ Za delo so porabili vse za delo sposobne moške in ženske, domačine in begunce. Moški so bili vajeni takega dela, saj so pred vojno gradili ceste in predore na Nemškem in Avstrijskem. Večina je bila beguncev. Za delo so dobivali plačo, verjetno okrog tri lire na dan.¹⁴¹ Gradili so 5 metrov

¹³⁵ A. Rejec, n. o. m., 166; tudi G. del Bianco, n. o. m. 1, 27.

¹³⁶ A. Rejec, n. o. m., 166.

¹³⁷ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Nepopolno in neurejeno gradivo zdravstvene službe.

¹³⁸ F. Volarič.

¹³⁹ F. Kurinčič, n. o. m., 55.

¹⁴⁰ Slovenski narod, 13. 11. 1915, št. 261.

¹⁴¹ F. Kurinčič je za vožnjo samokolnice zaslužil 2,8 lire na dan. F. Kurinčič, n. o. m., 56.

široko cesto iz Breginja preko Prosnida (Prossenico) v Tipano (Taipana) v Beneški Sloveniji. Ko so zaključili z delom na tej cesti, so nadaljevali z gradnjo drugih: Sedlo—Stol, Robič—Sužid, Sužid—Svino in širili cesto Svino—Kobarid. Poleg plače so dobivali tudi hrano. Delali so v vojaški coni, zato so nosili posebne rdeče trakove v znak, da pripadajo vojaškim inženirskim enotam in so se tako lahko gibali v strogem vojaškem območju.¹⁴²

Drugače je bilo gibanje na zasedenem teritoriju strogo omejeno in možno le s posebno dovolilnico, ki jo je izdal civilni komisar za politični okraj Tolmin s sedežem v Kobaridu. Begunci so bili najpogostejši prosilci za dovoljenja in sicer so želeli potovati v domači kraj. Postopek za pridobitev dovoljenja je bil dolgotrajen in zapleten. Prošnjo so naslovili na civilni komisariat, razloge za potovanje sta morali potrditi priči, nato je prošnja potovala na poveljstvo 4. armadnega korpusa, to je zaprosilo za mnenje poveljstvo 8. pehotne divizije, ki je odgovor poslalo nazaj na 4. armadni korpus, to pa preko vojaškega komisarja za zgornje Posočje civilnemu komisarju. Vojaški komisar se je o datumu potovanja dogovoril s karabinjerji, po nekaj dodatnih dogovorih med vojaškim komisarjem in orožniki je prosilec (v primeru pozitivnega odgovora) le dobil dovoljenje za potovanje, med katerim sta ga spremljala dva karabinjerja.¹⁴³ Postopek je trajal en mesec, zaključen je bil z oddajo zapisnika o dogodku.

Ker so begunci zapustili svoje domove z malo prtljage, so se v domači kraj vračali največkrat po obleko, perilo, čevlje, odeje, pa tudi računske knjige, družinske dokumente, celo šivalne stroje; vse je bilo zbrano v skladiščih, razen vrednostnih papirjev in drugih dokumentov, ki so jih begunci pred odhodom skrili v kletah ali zakopali na varno.

Ukrepi za begunce, ki so odšli na dom brez dovoljenja, so bili izredno strogi. To dokazuje dogodek, ki se je pripetil 24. septembra 1915. Na cesti iz Sužida v Svino so tega dne orožniki zasačili štiri ženske, begunke v Breginju, ki so se brez dovoljenja odpravile proti domu v Drežnico in Mlinsko.¹⁴⁴ Zato je vojaški komisar za zgornjo dolino Nadiže poveljstvu 4. armadnega korpusa predlagal internacijo družin, ki so jim pripadale »grešnice«. Internacijo naj bi izvedli v opomin, da bi preprečili podobne poskuse. 5. oktobra so družine dobile od breginjskega župana obvestilo od odhodu iz Breginja v neznan kraj. Anton Lister, mož ene begunk, je napisal prošnjo, da bi z družino lahko ostal v Breginju, saj je pomagal pri gradnji ceste, žena pa je bila noseča.¹⁴⁵ Zdravnik je v ta namen pregledal žensko in ugotovil, da potovanje ne bo ogrozilo njenega zdravja.¹⁴⁶ Najprej so oblasti razmišljale samo o internaciji družinskih poglavarjev, nazadnje pa so se odločile za internacijo celotnih družin v Italijo.¹⁴⁷

Zasedbene oblasti so se dotaknile tudi šolstva. V slovenskih krajih so uvedli posebne oblike pouka. Od maja leta 1916 je civilni komisariat ustanavljajal t. i. zabavišča — vzgojevališča (ricreatori — educatori) in organiziral posebne šolske tečaje, »da bi nadzorovali, pomagali in, bolj kot učili, vzgajali šoloobvezne otroke«.¹⁴⁸ Za šolskega nadzornika je bil imenovan Francesco Spazzapan. Vzgojevališča, ki so jih obiskovali otroci od 6 do 14 leta, so bila namenjena tako domačim kot begunskim otrokom, delovala pa so do 24. oktobra 1917.¹⁴⁹

¹⁴² O gradnji cest piše tudi F. Kurinčič, n. o. m., 55—59.

¹⁴³ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Trasferimenti — rimpa-trii 1915—1917.

¹⁴⁴ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Leva e truppe. Internamenti delle persone 1915—1917.

¹⁴⁵ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917, n. o. m.

¹⁴⁶ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917, n. o. m.

¹⁴⁷ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917, n. o. m.

¹⁴⁸ B. Marušič, n. o. m., 238.

¹⁴⁹ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Educatori e corsi scolastici, 1916 (maggio) — 1917 (ottobre).

V Breginjskem kotu so bila taka vzgojevališča v Breginju, Logjeh in v Robidišču. Vsakemu je bil dodeljen vojak, tudi učitelji so bili vojaki — Italijani. V službo jih je sprejemal generalni sekretariat v Vidmu. Vprašanje poučevanja v slovenskem jeziku so »rešili« z zelo preprosto potezo — določili in ugotovili so, da so vzgojevališča državne ustanove in je zato jezik poučevanja italijanski.

Vzgojevališče je obsegalo en prostor, povsod so otroci dobivali malico in bili enkrat tedensko okopani. Stroške za delovanje je krila občina, vključevali so stroške za učiteljevo plačo, kurjavo, šolski material, prevoz hrane, popravila, najemnino prostora in za razne uslužbenke (kuharice, čistilke).¹⁵⁰

Večina begunskih družin ni ostala v breginjski občini, temveč je begunsko »avanturo« nadaljevala v Italiji. Kriteriji, po katerih je generalni sekretariat odločil, kdo bo ostal v Breginju, zaenkrat niso znani. Breginj so zapuščali postopoma; 12. decembra je odšla v **Candido** v avellinski provinci skupina 100 beguncev, največ Drežničanov, ki jih je spremljal I. Štolfa, na cilj pa so prispeli 19. decembra.¹⁵¹ Tega dne so Breginjski kot zapustili Libušenjci, ki so jih z avtomobili najprej prepeljali v Videm, po dveh dneh pa so pot nadaljevali z vlakom do Kalabrije.¹⁵² 13. decembra je iz Breginja odšla 140-članska begunska »družina« Drežničanov in Smasčanov, v družbi libušenjskega kurata I. Lebana. Po šestih dneh vožnje so prispeli v **Badio di Cava** v provinci Salerno. Idrce so odšli 20. (19.) decembra. Avtomobili so jih najprej odpeljali v Podbonesac (Pulfero) v Beneški Sloveniji; F. Volarič se spominja, da so jih tu ljudje zelo sovražno sprejeli, z »bilmi in lopatami«, češ, da so jih Italijani nahujskali, da so begunci pobijali italijanske ranjence. Pot so nadaljevali proti Vidmu, kamor so prispeli zvečer, ob polnoči pa jih je vlak odpeljal v Firenze. Tu so ostali dva dni; da bi si odpočili, so jih strpali v nek ženski samostan. Na vožnji so jim dajali hrano: belo kavo, kruh in ovčji sir. Begunski transport je pot nadaljeval do **Nole** v provinci Caserta.¹⁵³

Družine, ki so ostale v Breginju, so življenje nadaljevale po »ustaljeni« poti; podpore so dobili toliko, da so z njo nahranili družino,^{153a} gradili so ceste in pisali prošnje. Po zlomu pri Kobaridu so se te družine večinoma vrnile domov.

Občina Kred

Kamenci so bili odgnani v občino Kred oziroma razporejeni v štiri večje vasi, ki jih je obsegala — Kred, Borjana, Staro selo in Potoki. V Potokih so živele tudi družine iz Idrskega, ki jim ni šlo slabo.¹⁵⁴

Za občino Kred sta dokaj jasna način in oblika plačevanja podpor družinam vpoklicanih v avstro-ogrsko vojsko, kamor so spadali tudi begunci. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin je skrbno zbiral informacije o beguncih, datumu izselitve ter o višini podpore, ki jo je družina vpoklicanega dobivala pred italijansko zasedbo, o številu družinskih članov in času izplačevanja avstrijske podpore.¹⁵⁵ Posebno pozornost so italijanske oblasti pri odmerjanju višine podpore posvečale občini, v kateri je begunska družina živela. Vse informacije je zbral odgovorni vojaški komisar za gornjo dolino Nadiže ali za gornje Posočje.

Višina podpore ni bila enotna. Življenjske razmere so se spreminjale, predvsem slabšale, in preživljanje družin je bilo vedno dražje in težje, zato so begunci prosili za povišanje. Podpore so izplačevali mesečno, leta 1916 je šest-

¹⁵⁰ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917, n. o. m.

¹⁵¹ Slovenec, 5. 2. 1916, št. 28.

¹⁵² N. o. m., 22. 2. 1916, št. 42.

¹⁵³ F. Volarič.

^{153a} Slovenski narod, 13. 11. 1915, št. 261.

¹⁵⁴ Slovenec, 4. 2. 1916, št. 27.

¹⁵⁵ PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915—1917. Poročilo zdravstvene službe.

članska družina prejela 30 lir, zahtevali pa so mesečno podporo 50 lir.¹⁵⁶

Tako kot v Breginju so nastala vzgojevališča tudi v Borjani, Starem selu in Kredu. Vzgojevališče v Borjani je bilo odprto 20. avgusta 1916 in F. Spazzapan je poročal o zadovoljstvu prisotnih domačinov, beguncev, civilnih in vojaških oblasti. Vzgojevališče je obiskovalo 150 otrok, od tega 50 begunskih iz Kamna, Selišča, Krna, Drežnice, Livka, Selc, Volarij in Libušenj.¹⁵⁷ Pouk je vodil učitelj — vojak Marco Calligaro, pomagala pa mu je idrska begunka Justina Sovdat.^{157a} Za pouk je bil natančno določen didaktični program. V prvem razredu je obsegal učenje branja in pisanja, matematiko (štetje do 100), lep opis, moralno vzgojo, telovadbo, petje, risanje in gospodinjstvo; v drugem razredu pa italijanščino, matematiko (štetje do 10.000), geometrijo, učenje pojmov, zgodovino, zemljepis, lep opis, risanje, telovadbo, moralno in civilno vzgojo (pravice in dolžnosti državljanov).¹⁵⁸ Od 26. oktobra 1916 do 6. novembra je bilo borjansko vzgojevališče zaradi higienskih razlogov zaprto.¹⁵⁹

Vzgojevališče v Starem selu je vodil vojak Giovanni Cavazzo s pomočjo domačinke Terezije Kranjc. Gostilo je 95 učencev.¹⁶⁰ Šolo v Kredu sta pod neposrednim nadzorstvom vojaškega komisarja za gornjo dolino Nadiže vodila Pavlina Jenko in učitelj Domenico Nuvolani iz Ligurije.¹⁶¹ Po podatkih generalnega sekretariata za civilne zadeve je šolo obiskovalo 64 učencev.¹⁶² Otroci so, tako je poročal nadzornik Spazzapan, dobili na dan tri obroke hrane: ob devetih kavo z mlekom in kruh, opoldan kosilo (mineštra, kruh, priloga, sir ali sadje), zadnji obrok ob štirih pa je vseboval kavo z mlekom in kruh. Sanitarno nadzorstvo je iz higienskih razlogov odredilo enkrat tedensko kopanje otrok. Stroške za plače in druge stroške vzgojevališč v občini Kred je kril civilni komisiariat. Po vojni so se pojavile mnoge zahteve za izplačilo plače za oktober 1917, ki je zaradi kobariške katastrofe izpadlo.¹⁶³

Občino Kred so začeli begunci zapuščati decembra leta 1915. V Italijo so odhajali v skupinah; kdaj sta odšli prvi skupini, še ni znano; tretja skupina je odpotovala 15. decembra, četrta pa 19. decembra istega leta.¹⁶⁴ Spremljal jih je kamenski vikar Izaija Božič, ki je s svojo skupino prišel v **Ascoli Piceno** ob Jadranskem morju; beguncev iz Libušenj in Kamna je bilo okrog 60.¹⁶⁵ 150 kredskih beguncev je odšlo v **Diano Marino**, ravno toliko pa jih je ostalo v občini Kred.¹⁶⁶

Jevšček

Prebivalci zaselka Jevšček so gostili begunce z Livka. Ker so tu vladale posebno težke življenjske razmere, so za bivališča beguncev nekakšne najemnine plačevale vojaške oblasti, ki so pregnance oskrbeli tudi z obroki hrane. Zato pa so bile denarne podpore nižje, oblikovale so se na podlagi starosti beguncev, zdravstvenih in življenjskih razmer. Podpora je bila ratificirana na stroške občine.¹⁶⁷ Leta 1916 je v Jevščku živelo deset družin z Livka,¹⁶⁸ drugi pa so bili raztreseni po celi Italiji, predvsem na jugu.¹⁶⁹

¹⁵⁶ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917, n. o. m.

¹⁵⁷ La gestione dei servizi civili. Documenti V, 31 dicembre 1916, 206 (dokument 416).

^{157a} PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Educatori e corsi scolastici, 1916 (maggio) — 1917 (ottobre).

¹⁵⁸ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917, n. o. m.

¹⁵⁹ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917, n. o. m.

¹⁶⁰ La gestione dei servizi civili. Documenti V, 206 (dokument 416).

¹⁶¹ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Educatori e corsi scolastici, 1916 (maggio) — 1917 (ottobre).

¹⁶² La gestione dei servizi civili. Documenti V, 206 (dokument 416).

¹⁶³ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Educatori e corsi scolastici, 1916 (maggio) — 1917 (ottobre).

¹⁶⁴ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Poročilo zdravstvene službe.

¹⁶⁵ C. Medeot, n. o. m., 139.

¹⁶⁶ Slovenec, 30. 6. 1917, št. 147.

¹⁶⁷ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Županstvo Livek. Občina Tolmin, Bovec, Solkan 1919–1923.

¹⁶⁸ Slovenec, 20. 4. 1916, št. 91.

¹⁶⁹ PANG. Civilni komisiariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Županstvo Livek. Občina Tolmin, Bovec, Solkan 1919–1923.

Ažla v Beneški Sloveniji

Trnovskim in srpeniškim beguncem se je godilo v Benečiji slabo. V »Gajzli« so živeli pod šotori, »pod seboj pest slame, toliko, da ni bila gola zemlja«. ¹⁷⁰ Enkrat na dan so jim delili hrano in posebej kruh. ¹⁷¹ Tu so begunci preživeli šest tednov, ko so jih oktobra del s srpeniškim kuratom odpeljali v Diano Marino, ¹⁷² medtem ko so vikarja Štolfo poslali v Candido v južni Italiji.

IX. 3. ŽIVLJENJE V ITALIJI

Kobariškim in bovškim beguncem lahko deloma sledimo s pomočjo njihovih duhovnikov, katerih pot je opisal C. Medeot. Italijanske oblasti so tudi tokrat dobro poskrbele za popolno razkropljenost gornjesoških beguncev po Italiji. Skupaj so praviloma ostale manjše skupine, ki so se pomešale med ostale slovenske begunce. »Pokrivali« so celoten polotok, na otoke pa jih niso pošiljali. Največ novic o življenju v Italiji je Slovenec dobival iz naslednjih krajev: **Diano Marina**, **Genova**, **Albisola Pace pri Savoni**, **Saluzzo** v Piemontu, **Ascoli Piceno** in **Offida** v provinci Ascoli, **Candida** in **Atripalda** v provinci Avellino in **Nola** v provinci Caserta.

Ligurija je gostila številne »pošiljke« slovenskih beguncev. V Diano Marini je živelo 1400 beguncev, ¹⁷³ poleg že omenjenih Kambrežanov je tu živelo največ družin iz podkrnskih vasi (51 družin): 21 iz Kamna — to je 150 ljudi, ¹⁷⁴ 17 iz Vrsnega, iz Selc in Selišča po 3, Krna 5 in s Smasti 2 družini. ¹⁷⁵ Slovenec je 7. decembra 1915 poročal, da so vsi prebivalci Žage živeli v Genovi, verjetno pa so bili raztreseni po celotni pokrajini, saj med begunci v Albisoli Pace Slovenec po dveh letih omenja tudi 200 Žagarjev. ¹⁷⁶ Njihovo življenje se verjetno ni v ničemer razlikovalo od že opisanega.

V provinci Savona je, po ocenah Filipiča, živelo 250 njegovih župljanov, ¹⁷⁷ ki jih je obiskoval, ko je bil v Diano Marini. Novembra leta 1916 je bil premeščen v Albisolo Superiore, 6 kilometrov oddaljeno od Savone, kjer je med 140 Srpeničani poučeval verouk, otroke pripravljaj na obhajilo in birmo. Sicer pa je našel v mestu mir, ki ga je potreboval po spletkah in žaljivkah, ki jih omenja tudi Medeot. ¹⁷⁸ Žal je moral decembra 1917 spremeniti svoje bivališče, premeščen je bil v Lusignano d'Albenga, še vedno pa je ostal v Liguriji in tako lahko še nudil predvsem dušno pomoč tukajšnjim slovenskim beguncem.

Candida, mesto v spodnji Italiji, v provinci Avellino, je sprejela okrog 110 kobariških beguncev, predvsem Drežničanov. Mednje so italijanske oblasti namestile tudi trnovskega župnika Ivana Štolfo, ki je tu deloval kot »parocco dei profughi« (begunski župnik) in drežniškega kurata Kalina, ¹⁷⁹ ki je v Candido prišel spomladi leta 1916. Begunci so živeli v samostanu, razdelili so jih po sobah, kjer jih je obiskoval trnovski župnik. Vodil je tudi majhno šolo za begunce. Pomanjkanja pregnanci niso trpeli, verjetno pa je prišlo leta 1917 do poslabšanja njihovega zdravstvenega stanja, saj so izrazili željo po premostitvi v okolico Firenc. ¹⁸⁰ Štolfa je bil konec novembra premeščen v Atripaldo v isti provinci, kjer so se tudi nahajali trnovski begunci, pa tudi živela je bilo tam lažje dobiti. Še vedno je ostal v stiku s Kalinom, ki je, podobno kot Štolfa, obiskoval sonarodnjake v provincah Avellino, Caserta in Teramo. Zadnja postaja Ivana Štolfe je bil otok Ventotene, ki je pred njim gostil ročinskega župnika Otilija Medveša.

¹⁷⁰ Slovenec, 14. 2. 1917, št. 36.

¹⁷¹ N. o. m.

¹⁷² C. Medeot, n. o. m., 148.

¹⁷³ Slovenec, 30. 6. 1917, št. 147.

¹⁷⁴ C. Medeot, n. o. m., 148.

¹⁷⁵ Slovenec, 7. 3. 1916, št. 54.

¹⁷⁶ N. o. m., 26. 3. 1917, št. 69.

¹⁷⁷ C. Medeot, n. o. m., 148.

¹⁷⁸ N. o. m.

¹⁷⁹ Slovenec, 6. 7. 1916, št. 152.

¹⁸⁰ C. Medeot, n. o. m., 146.

Ivari Leben, kurat iz Libušnjega, je sledil beguncem iz Selc, Smasti, Ladre, Drežnice in Idrskega v provinco Salerno, v kraj Badia di Cava ob Tiren-skem morju, kamor so prispeli po »jako neprijetni vožnji«. ¹⁸¹ Tu so jim dajali dvakrat na dan kuhan živež, »zabeljen s soljo in s sv. križem«. ¹⁸² Begunka v tem mestecu je zapisala: »Tukaj smo žene in otroci, a vsi bi bili raje v naši fronti kakor pa tukaj. Vse smo izgubili, kar nam je bilo ljubo in drago, nimamo drugega kakor pot, po katere gremo, iti ne smemo nikamor, je prepo-vedano, ker napadajo naše ljudi; edino v cerkev smemo iti brez dovoljenja.« ¹⁸³ To je edina novica o možnostih gibanja beguncev in o neprijaznih odnosih domačinov do njih. Življenje v salernitanskem mestu je moralo biti tudi dra- go, saj je liter mleka stal 0,40 lire, tako da so z običajno dnevno podporo ene lire le težko shajali. O delovanju kurata Lebana v Badii ni poročil, znano je le, da se je od tod podpisoval kot »curato dei profughi« (begunski kurat) in bil 29. marca 1917 iz neznanih vzrokov premeščen, tokrat kot »internato civile di guerra« (civilni vojni interniranec) v Nughedu S. Nicolo, vas na Sardiniji. ¹⁸⁴

Skupina libušenjskih in kamenskih beguncev, ki je štela okrog 60 oseb, je na svoj končni cilj — Offida v provinci Ascoli Piceno — prišla 28. julija 1916. Od srede decembra 1915, ko so bili izgnani iz občine Kred, do 20. junija 1916 je Božičeva skupnica bivala v glavnem mestu province, kjer je bila nasta-njena v ubožnici »Ferruccio Ferrucci«; od tod so za mesec dni odšli v samo-stan Frati Minori v isti provinci. Z dnevno podporo ene lire na osebo so mo-rali begunci sami skrbeti za živež. Končno so prispeli v Offido. Tudi tu so begunce nastanili skupaj v neko prenočišče. ¹⁸⁵ Breme begunskega življenja je bilo za Božiča pretežko, saj je hudo zbolel; po krajšem postanku (neznano kdaj) so ga prepeljali v umobolnico v Lucco. Toda do konca vojne o njem ni bilo natančnih novic.

Nekaj beguncev iz Drežnice, Libušnjega in Smasti, ki so do Božiča leta 1915 živeli v Logjah, je svoje zatočišče našlo v Abrucih, v Montorio al Vor-mano, v provinci Teramo. Do Firenc so šli v večjem begunskem transportu, nato so jih razložili na več krajev. Slovenskega duhovnika v teh krajih ni bilo, pomagali so si le tako, da »drug za drugega molimo«. ¹⁸⁶ Za življenje so jim oblasti odmerile liro dnevne podpore, ki so jo begunci dobivali na 14 dni.

Tudi na severu, v okolici Novare, je bilo naseljeno nekaj beguncev, zlasti Srpeničanov, ki so jih razdelili v kraje **Crescentino**, **Vercelli** in **Saluzzo**. V Pie-montu so begunce nastanili po hišah k družinam, jim dajali podporo, s katero so morali kupovati tudi drva in obleko, saj je niso od doma prinesli nič. ¹⁸⁷

Zadnje večje zbirališče kobariško-bovških beguncev je bilo v okolici Ca-serte, kamor so prišli okrog Božiča leta 1915. Begunski transport se je na poti večkrat ustavil in pustil v posameznih vaseh te province po nekaj družin. Naj-več jih je ostalo v Noli. Domačini so jih sprejeli prijazno, čeprav so jih začu-deno gledali; ugledali so namreč preproste ljudi, o katerih pa pred njihovim prihodom niso nič dobrega izvedeli. Stanovali so v starem samostanu, najprej samo družine, ki jih je Generalni sekretariat za civilne zadeve namenil v ta kraj. Okoliški begunci so zato naredili skupno prošnjo, da bi smeli živeti sku-paj in Italijani so prošnji ugodili. Dnevna denarna podpora je najprej znašala po pol lire na osebo, a se je, s padanjem vrednosti italijanske valute, kmalu zvišala na eno liro. Življenje v samostanu si je vsaka družina organizirala po svoje, vsaka je kuhala zase, po svojih navadah in možnostih. Za kuhinjsko opremo, posodo je poskrbela občina, ki je beguncem delila tudi obleko, zim-sko in letno, ter obutev. Za kurjavo so bili zadolženi otroci, ki so hodili po

¹⁸¹ Slovenec, 8. 4. 1916, št. 81.

¹⁸² N. o. m.

¹⁸³ N. o. m.

¹⁸⁴ Slovenec, 30. 6. 1917, št. 147.

¹⁸⁵ C. Medeot, n. o. m., 140.

¹⁸⁶ Slovenec, 20. 5. 1916, št. 116.

¹⁸⁷ N. o. m., 19. 4. 1917, št. 89.

drva, na poljih pa so od domačinov dobili tudi nekaj hrane (paradižnik, pizzo, vino, fige), sicer pa so največ kuhali polento. Tudi tu so imeli begunci priložnost kaj malega zaslužiti, predvsem z delom na polju ali v vinogradih.

V Noli, verjetno tudi drugod, je huda nadloga doletela begunce leta 1918, ko je v pokrajini kosila »španjola«. Bolnike je obiskal lokalni zdravnik, ki je predpisal posebno dieto — jedli so le čisto juho in osem dni nič kruha. Kot kaže je bilo zdravljenje uspešno, saj niotic o tem, da bi kdo od beguncev umrl za posledicami bolezni. Nolske begunce sta redno obiskovala Leben in Kalin; njuni obiski so bili posebno dobrodošli pred prazniki, ko sta izgnance tudi spovedala. Sicer pa so bili prepuščeni sami sebi, otroci niso hodili v šolo.¹⁸⁸

Štiri leta so begunci prestali v tuji, a največkrat ne sovražni deželi, kjer so se morali spopasti s številnimi ovirami: neznanjem in nerazumevanjem jezika, včasih tudi okolice, popolnoma novim in neznanim okoljem, ljudmi, hrano. Nič jih ni zlomilo, upali so na skorajšnjo vrnitev v domovino.

X. ZAKLJUČEK — VRAČANJE

Generalni sekretariat za civilne zadeve je predvidel tudi, kako naj bi potekalo vračanje beguncev domov oziroma postopek za pridobitev dovoljenja.

Prošnje za vrnitev so begunci naslovili na Vrhovno poveljstvo italijanske vojske, ki naj bi o vsakem prosilcu izvedel posebno in natančno raziskavo. Prošnjo naj bi podvrgli dvojnemu pregledu in mnenju vojaških poveljstev oziroma prefektov na ozemlju, kamor se je begunec želel vrniti. Pregled je moral zagotoviti oziroma ugotoviti »moralno neoporečnost« prosilca ter objektivne možnosti za njegovo vrnitev. Prosilec je moral v prošnji dokazati, da kraj, kamor se je želel vrniti, pripada občini njegovega stalnega bivališča oziroma da je t. i. domородni element. Nadalje je moral dokazati, da razpolaga z delom ali sredstvi, s katerimi bo lahko vzdrževal sebe in družino, saj je bila želja Vrhovnega poveljstva, da dajo prednost t. i. delavnim elementom pred brezdelneži in za delo nesposobnimi. Le takšni begunci so lahko zagotovili hiter povratek normalnega življenjskega ritma v izpraznjene kraje. Tretji pogoj, ki so mu morali begunci zadostiti, je bilo primerno bivališče.¹⁸⁹ Ko je begunec izpolnil vse tri pogoje, se je lahko vrnil domov.

Prvi begunci, bili so to Brici, so začeli pošiljati prošnje za vrnitev že kmalu po italijanski zasedbi Gorice 9. avgusta 1916. Takrat so Brda prišla, vsled premika bojne črte na Goriškem, izven neposrednega vojnega ozemlja. Vrnitev sicer ni bila dovoljena v izpraznjene vasi, zato pa so lahko zaprosili za bivanje v sosednjih krajih — v Vedrijan, Šmartno ali bližnje italijanske vasi. Tako so oživele severovzhodne briške vasi.

Po italijanskem zlomu pri Kobaridu 24. oktobra 1917 in umiku italijanske vojske na reko Piavo so se začeli vračati tudi kobariški begunci, ki so ostali v Breginjskem kotu in življenje se je vrnilo predvsem v Idrsko in Mlinsko.

V drugi polovici leta 1918 so se začela pogajanja o vračanju »italijanskih« beguncev domov. Potekala so v Švici, v Bernu, med italijanskimi in avstrijskimi odposlanci. Posrednik pri pogajanjih, pa tudi obveščevalec slovenske javnosti je bil Osrednji odbor za begunce z juga, ki je deloval na Dunaju in skrbel za soške begunce, razkropljene v avstrijskih taboriščih. Predlagal je, naj se izvrši zamenjava Slovencev in tistih Italijanov na zasedenem ozemlju, ki si žele preseliti v Italijo. Osrednji odbor je v ta namen poslal prizadetim županstvom okrožnice, naj sestavijo sezname v Italiji živečih beguncev, da bo lahko sestavil skupine, ki bi jih zamenjali z italijanskimi.¹⁹⁰ Oktobra se je konferenca končala in je, kot je poročal Odbor, prinesla ugodne rezultate.¹⁹¹ Iz

¹⁸⁸ F. Volarič.

¹⁸⁹ La gestione dei servizi civili. Relazione II, 91—92.

¹⁹⁰ Slovenec, 28. 9. 1918, št. 223.

¹⁹¹ N. o. m., 9. 10. 1918, št. 232.

zamenjave so bili izključeni moški med 17. in 52. letom starosti, razen onih, za katere so italijanski vojaški zdravniki ugotovili, da so za vojaško službo popolnoma nesposobni. S tem so se skušali izogniti prehajanju za vojsko sposobnih v avstrijsko vojsko. Akcija dunajskega odbora, kot kaže, kljub vsemu ni bila uspešna, saj prizadete občine (Libušnje, Trnovo ob Soči, Drežnica, Srpenica, Žaga, Ajba, Anhovo, Biljana, Medana) niso poslale zaželenih seznamov. Tudi način vračanja beguncev iz Italije kaže na neuspeh Odbora, saj je potekal povsem pod okriljem in po postopkih italijanskih oblasti. Postopek vračanja se je sprožil s koncem vojne, s premirjem 3. novembra 1918 in ponovno italijansko okupacijo Posočja.

Za vračajoče begunce je tako skrbel generalni sekretariat, s pomočjo županstev izpraznjenih krajev, v Gorici pa je deloval še poseben Urad za varstvo beguncev (kdaj je nastal, še ni znano). Generalni sekretariat je v ta namen predvidel vrsto olajšav, ki so veljale predvsem za čas do prihoda na dom: brezplačni transport ljudi in prtljage) in razdeljevanje hrane, pa tudi izdajanje posebnih dovoljenj za uporabo hrane iz vojaških zalog na posebej za to namenjenih postajah.¹⁹²

Da bi lahko primerno poskrbeli za preskrbo prebivalstva z živežem in za pripravo bivališč za begunce, so morala županstva zbrati in kraljevemu komisarju za samoupravne posle dežele Goriško — Gradiščanske (R. Commissario per gli Affari Autonomi della Provincia di Gorizia e Gradisca) sporočiti zahtevane statistične podatke: 1. število v občini prisotnega prebivalstva; 2. število otrok, mlajših od 2 let; 3. število otrok od 2 do 5 let; 4. število še ne vrnjenih beguncev, z navedbo kraja, kjer so se nahajali; 5. navedba koliko prebivalcev (število družin) v občini nima stanovanja in je bila zato potrebna izgradnja barak.¹⁹³

Italijanske oblasti so po vojni poskrbele za vse begunce, tudi tiste iz avstrijskih dežel in taborišč, in sicer tako, da so zanje gradili lesene barake, saj je bila večina hiš porušenih ali hudo poškodovanih. Mnogo begunskih družin je po vrnitvi našlo prvo zatočišče pri sorodnikih ali sosedih, toda zasedbene oblasti — Glavno civilno poverjenišтво za Julijsko Benečijo (R. Commissario Generale per la Venezia Giulia) — so določile, da je iz gospodarskih in zdravstvenih razlogov bolje, da se te družine preselijo v barake in sicer po dve družini v eno; skupno število bivaajočih v njej pa ni smelo preseči 12 oseb.¹⁹⁴

Za begunce, ki so se vračali domov skozi Gorico, je skrbel že omenjeni Urad za varstvo beguncev. Njegova dolžnost je bila preskrba beguncev s hrano in stanovanjem, toda največ za tri dni, saj je bila dolžnost domovne občine, da vzdržuje svoje ljudi.¹⁹⁵ Beguncem iz občin Bovec, Čezsoča, Žaga, Srpenica, Trnovo ob Soči, Drežnica, Idrsko, Libušnje, Livek, Volče, Kobarid, Tolmin in Sv. Lucija (Most na Soči) je bila na razpolago tudi določena količina obleke in perila. Za razdeljevanje naj bi skrbel civilni komisariat in zaloge brezplačno razdelil med najbolj potrebne begunce.

Posebno obliko pomoči je predstavljala denarna podpora, ki so jo Italijani izplačevali »svojim«, pa tudi »avstrijskim« beguncem po vrnitvi domov, dokler ti niso imeli možnosti samostojnega preživljanja (z delom) in niso stanovali v lastni hiši. V ta namen so se morala zopet potruditi županstva, ki so zbiralala podatke o višini podpore, ki jo je prejemale begunska družina v izgnanstvu in sestaviti poseben seznam, opremljen z obrazcem, ki ga je dobil begunec ob štetju (to je veljalo za begunce v Italiji) oziroma katerimkoli do-

¹⁹² La gestione dei servizi civili. Relazione I, 175.

¹⁹³ PANG. Občina Trenta; okrožnica 29. 11. 1918.

¹⁹⁴ PANG. Občina Avče; okrožnica vsem županstvom občin dežele in onim, ki se nahajajo v upravi komisariata za samoupravne zadeve dežele Goriške, 12. 11. 1919.

¹⁹⁵ PANG. Občina Sentviška gora; dopis kraljevega komisarja z dne 31. 1. 1919.

kazilom o begunstvu in prejemanju denarne podpore. Prvi seznam naj bi nastal do 1. marca 1919, sestavljali pa naj bi ga mesečno.¹⁹⁶

Ker je bila večina begunskega prebivalstva kmečkega, se je generalni sekretariat še posebno posvetil vračanju lastnikov in obdelovalcev zemlje. Obdelovalne površine so bile zaradi »izrednih razmer oziroma prav izredne narave« močno poškodovane in takoj po vrnitvi niso omogočale preživetja družin. »Te povsem izredne razmere zahtevajo sedaj od poljedelca toliko napornega in potrpežljivega dela, da je opravičena bojazen, da bo marsikateri kmetič obupal.«¹⁹⁷ Krajevne oblasti so namreč poročale, da je ljudstvo tavalno v zelo težavnem gospodarskem položaju, ki mu je onemogočal lasten obstanek. Zato je bilo potrebno dodatno pomagati kmetškemu stanu pri mirnem opravljanju njegovih poslov in ga spodbujati s primernimi ukrepi. Pri tem je bilo nujno nuditi kmetu vedno in povsod vsakovrstno pomoč, da ne bi iskal drugega, bolj dobičkonosnega dela ali se izselil v druge kraje, saj je bilo njegovo dragoceno in vztrajno delo neobhodno potrebno za obnovo poljedelstva v prizadetih krajih. Beguncem so zato priznali razne ugodnosti — vsakemu beguncu, ki se je vrnil v domovno občino, ki je bila porušena ali hudo poškodovana, so izplačali 1,25 lire dnevne podpore, dokler zemlja ni dajala dovolj zaslužka in so trajale izredne razmere.

Te podpore so bile deležne le tiste družine, ki so se pečale izključno z obdelovanjem zemlje in si pred žetvijo niso zmogle zagotoviti zadostnih sredstev za preživetje. O tem je prezojal župan, medtem ko so v posebnih primerih sodili o izplačevanju podpore guvernerji; šlo je zlasti za begunce, ki so se sicer vrnili na porušene domove in opravljali koristno delo, a niso zaslužili dovolj. Ker je bil tak begunec občini bolj v breme kot v korist, so ga z družino raje napotili v druge kraje, ki so nudili možnosti za zadosten zaslužek.

Dnevno podporo so začeli izplačevati 1. junija 1919 in to že vrnjenim beguncem; tistim, ki se še niso vrnili, pa od dneva vrnitve. V primeru, da so begunci prejeli že katero drugo podporo iz državne blagajne, jim ta podpora ni pripadla. Za lažje izvajanje plačevanja so begunce razdelili v posebne kategorije; tri od njih so podporo prejemale. Podporo so dobivali tudi begunci, ki so se vrnili iz bivših avstrijskih dežel in taborišč na zasedena ozemlja. Spadali so v 3. kategorijo — »terjatve napram Avstriji« — ki je upoštevala neizplačane begunske podpore, vojaške podpore in naknadne begunske podpore.¹⁹⁸

Oktober leta 1920 je generalni sekretar Mosconi odredil tudi izplačevanje izredne dobrodelne podpore onim beguncem, ki so se vrnili ali pa še ne v njih stalno bivališče ter si z dohodki in zaslužki vseh družinskih članov niso mogli priskrbeti najpotrebnejšega. Ta odločitev govori o izrednih razmerah, ki jih je pustila za seboj vojna ujma, in morda tudi o odgovornosti, ki jo je italijanska država čutila za nastalo situacijo. Za škodo na premičninah in nepremičninah je bila oškodovancem izplačana vojna odškodnina. Iz naknadne podpore so bili izključeni tisti, ki so že prejeli predujme za vojno škodo ali pokojnine.¹⁹⁹

Največji povratniški val iz Italije na nanovo zasedeno slovensko ozemlje je bil zabeležen spomladi leta 1919. O vračanju kambreških beguncev nudi pomenljive podatke Gerbčeva korespondenca. Begunci so vez čas neomajno upali na skorajšnjo vrnitev, da jim »skozi te črne oblake presije ljubo solnčice miru pokaterem tako silno svet zdihuje«, ²⁰⁰ vrnitev je postala oprijemljiva šele ob koncu vojne. Vzporedno z mislijo na vrnitev se je večala tudi skrb beguncev za stanje domov, hlevov in polj. Slaba letina, mraz in veliko dežja so

¹⁹⁶ PANG. Občina Avče; okrožnica vsem občinam političnega okraja Gorica z dne 18. 2. 1919.

¹⁹⁷ PANG. Občina Avče; okrožnica 24. 6. 1919.

¹⁹⁸ PANG. Občina Avče; n. o. m.; kategorije omenja ista okrožnica — o tem je bila izdana 25. 5. 1919 še posebna okrožnica št. 063 — 624, ki pa v PANG ni ohranjena.

¹⁹⁹ PANG. Občina Avče; n. o. m.

²⁰⁰ GM. KG, 29. 6. 1917.

povzročili nemalo preglavic, saj je bilo hrane malo: krompir je segnil, pšenice ni bilo nič, sadje ni obrodilo; tudi kostanja je bilo malo, pa še ta je bil poškodovan; pridelati je bilo mogoče le nekaj koruze, fižola in zelja. Tako Mihael Gerbec starešem konec leta 1918.

Prvi begunci iz Doblarja, Plavi in Ročinja v Diano Marini so začeli zapuščati ta ligurski kraj konec januarja 1919, kar je močno razgibalo vode med begunci. Ti so začeli pisariti prošnje, to delo nalagali tudi sorodnikom v domovini in pritiskati na lokalne oblasti, naj jih vendarle pustijo domov, »saj ko je bilo za iti od doma pa nam niso hoteli odkladati ampak rekli so le hitro le hitro proč«, so napisali Gerbčevi 1. marca 1919. Včasih so prošnje napisali skupaj, da bi se skupaj tudi vračali domov. Februarja 1919 so dobili odobrene prošnje kanalski in doblarski begunci, skupaj deset družin; marca istega leta pa so Diano Marino zapustili tudi Gerbčevi in tisti Kambrežani, ki so skupaj z njimi napisali prošnjo. Tudi kobariški begunci so se začeli vračati po novem letu 1918/1919, večina jih je prišla spomladi tega leta. S seboj so pregnanci odnesli vse, kar so v Italiji pridelali; del prihrankov so že pred odhodom domov namenili za živež.

O razdejanju, ki so ga našli begunci ob ponovnem srečanju z rodno hišo, poljem, vasjo so nekaj povedale že nove oblasti z okrožnicami, ki so jih pošiljale županstvom v skrbi za »blagostanje«²⁰¹ njihovih novih državljanov. Toda nikjer ni bilo govora o krivcih. Velik, ne pa ves del krivde gotovo pade na sama dogajanja na fronti, ki so povzročila pravo katastrofo, človeško, gospodarsko in ekološko. Za škodo v od fronte oddaljenih krajih pa je krivca iskati drugje — v objestnosti in oholosti maširajoče vojske, ki je na svoji poti skozi prazne vasi snemala vrata in okna, trgala pode in podirala tramove; včasih jo je v to silila potreba, saj so les potrebovali za okope, utrjevanje strelskih jarkov ali za kurjavo. Posebno kobariške vasi so morale trpeti teptanje treh vojska — italijanske, po njenem umiku pa avstrijske in nemške. In nobena ni bila izjema.

S ponovno italijansko zasedbo slovenskega ozemlja leta 1918 se je začela nova zgodba posoškega prebivalstva, novo poglavje v begunski zgodovini tega dela slovenskega življa.

* * *

Begunci so postali predmet mednarodnega prava²⁰¹ šele po prvi svetovni vojni, ko je pojav širokih gibanj prebivalstva zaradi vojaške okupacije (npr. belgijskih, galicijskih, slovenskih beguncev) — to so bila sicer začasna gibanja, saj si begunci niso prizadevali oblikovati novih domov — oziroma revolucije v Rusiji presenetil samo pravno srenjo. Tako lahko begunce iz obdobja prve svetovne vojne obravnavamo le s stališča vojnega prava, natančneje 4. haške konvencije o kopnovojnih zakonih in običajih iz leta 1907, ki v svojem 3. poglavju obravnava ravnanje zasedbenih oblasti s civilnim prebivalstvom. Civilnemu prebivalstvu ni bilo dovoljeno vršiti vojna dejanja, toda tudi zoper nje je bilo izvrševanje vojnih dejanj prepovedano, ker je bilo načeloma zaščiteno v osebi in lastnini. Kljub temu je bilo civilno prebivalstvo podrejeno tudi posebnim ukrepom (morda lahko k njim prištevamo evakuacijo in razseljevanje?!), ki jih je smela sovražna država (okupant) izvesti na zasedenem ozemlju. Temeljni pogoj, da so prebivalci zasedenega teritorija ostali pod varstvom

²⁰¹ The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907 accompanied by Tables of Signatures, Ratifications and Adhesions of Various Powers and Texts of Reservations. Edited by James Brown Scott; Oxford University Press, New York, 1915; Ivan Tomšič, Vojno in nevtralnostno pravo; Nova založba v Ljubljani, Ljubljana, 1942; Atle Grahl — Madsen, The Status of Refugees in International Law. Vol. 1. Refugee Character; Sijthoff—Leyden, 1966; Frances D'Souza, The Refugee Dilemma. International Recognition and Acceptance; Minority Rights Group, Report No. 3. London; Smilja Avramov — Milenko Kreča, Mednarodno javno pravo; Novo izmenjeno i dopunjeno izdanje; Savremena administracija, Beograd, 1983.

vojnega prava, je bil, da so bili v vsakem pogledu miroljubni, kar pa še ni pomenilo, da so morali okupantu priseči zvestobo. (HK IV., člen 45)

Prvi mednarodni akt, ki je reševal problem beguncev, je sprejel Svet Društva narodov — ta je sicer begunske probleme reševal od primera do primera — leta 1921 z Resolucijo o beguncih; leta 1922 ji je dodal Načrt o izdaji potnih listov za ruske begunce, t. i. »Nansenov potni list«, s katerim so se begunci lahko svobodno gibal. Podoben ukrep je bil leta 1924 sprejet za armenske begunce, navedene ugodnosti pa so leta 1928 razširili tudi na sirske, turške in kurdske begunce. Leta 1933 je DN sprejelo Konvencijo o mednarodnem statusu beguncev, čez leto pa je nove mednarodne sporazume in kasneje tudi Konvencijo o statusu nemških beguncev (1938) spodbudil Hitlerjev prihod na oblast.

Po drugi svetovni vojni se je ponovno sprožilo vprašanje beguncev, ki sta jih med vojno in neposredno po njej reševali dve mednarodni telesi za begunce — Visoki komisar za begunce in Meddržavni komite za begunce (IGRC); leta 1943 je bil ustanovljen Urad za pomoč in podporo (UNRRA), leta 1946 pa začasna specializirana begunska organizacija Mednarodna begunska organizacija (IRO). Od leta 1949 skrbi za pomoč in zaščito beguncev Urad OZN Visokega komisarja za begunce (UNHCR). Ta je leta 1951 sprejel »Magno carto« o položaju beguncev — Ženevsko konvencijo o statusu beguncev (velja za begunce do leta 1950, Protokol iz leta 1967 razširja njene časovne in geografske omejitve), po kateri ima pravico do mednarodne zaščite begunec, ki je prišel v spor z nosilci oblasti v svoji državi zaradi rasnih, verskih, nacionalnih ali političnih razlogov in je zbežal iz strahu pred preganjanjem.

Riassunto

I PROFUGHI SLOVENI IN ITALIA DURANTE LA PRIMA GUERRA MONDIALE

Petra Svoljšak

Con la dichiarazione di guerra ad Austro-Ungheria Italia entrò sulla scena della prima guerra mondiale. Il principale campo di battaglia tra Italia e Austro-Ungheria fu il fronte d'Isonzo, la parte australe del 600 km lungo fronte austroitaliano. Le battaglie sul fronte d'Isonzo ebbero effetto diretto sulla Contea Principesca di Gorizia (Gorica) e Gradisca con i distretti politici di Gorizia con dintorni, Gradisca d'Isonzo, Sesana (Sežana), Monfalcone (Tržič) e Tolmino (Tolmin). All'alba del 24 maggio 1915 le truppe italiane comandate dal generale Luigi Cadorna eseguirono «il primo balzo», durante il quale le truppe della 2ª armata occuparono Caporetto (Kobarid) e la cresta dei monti Ježa, Kolovrat e Corada (Korada), penetrando anche nel Collio — (Brda, circa 10 km in direzione dell'Isonzo) e occupando S. Floriano; la 3ª armata occupò invece Cervignano, Cormons e Medea. Il 25 maggio le truppe italiane avevano già raggiunto l'Isonzo tra Pieris e Gradisca d'Isonzo e il territorio a nord di Gorizia tra Sabotino (Sabotin) e Selo.

In conformità alla 4ª Convenzione dell'Aia sulle leggi e usanze in guerra in terraferma, stipulata nel 1907, le forze armate italiane divennero esecutore temporaneo del potere statale. Il comando supremo fondò il 29 maggio il Segretariato Generale per gli Affari Civili, al capo del quale fu messo Agostino d'Adamo, Carlo Galli fu invece nominato vicesegretario. Il segretario generale nominò per ogni distretto politico un commissario civile.

Il territorio dell'Isonzo fu diviso in tre commissariati civili, i quali includevano anche comuni sloveni occupati dall'esercito italiano: Bigliana (Biljana), Cosbana (Kožbana), Medana, Dolegna (Dolenje), Luciniko (Ločnik), S. Floriano e S. Martino (Smartno — Kojsko) furono governati dal distretto politico di Gradisca d'Isonzo; quelli di Bergogna (Breginj), Dresenza (Drežnica), Idresca d'Isonzo (Idrsko), Libussina (Libušnje), Luico (Livek), Plezzo (Bovec), Sedula (Sedlo), Serpenizza (Srpenica), Tarnova (Trnovo ob Soči), Volzana (Volče) e Saga (Žaga) furono invece governati dal Commissariato Civile per il distretto politico di Tolmino.

L'amministrazione di un gruppo di comuni dell'Alto Isonzo — Drezenza, Idresca d'Isonzo, Libussina, Luico, Saga, Serpenizza e Tarnova — fu per ragioni di condizioni straordinarie (operazioni, evacuazione, sicurezza insufficiente) assegnata ad un commissario militare; l'amministrazione dei comuni dell'angolo di Breginj fu assegnata al Commissariato Militare dell'Alta Valle Natisone.

Il primo balzo offensivo causò un'evacuazione della popolazione civile (10.000—12.000 persone) dai territori occupati dall'esercito italiano nell'entroterra. L'evacuazione della popolazione civile si svolgeva dai cosiddetti territori delle operazioni, stabiliti dal Comando supremo dell'esercito italiano in zona da 0 a 500 metri a distanza dalle posizioni dell'esercito, prima nelle retrovie e poi nell'entroterra dello stato. Il Segretario Generale per gli Affari Civili fondò per le questioni dei profughi un servizio speciale per gli internati e evacuati, il quale aveva il compito di far emigrare e spedire alle destinazioni la popolazione e di proteggere i beni dei profughi dalle zone di guerra.

Il servizio profughi e rimpatriati effettuò anche il conteggio e la categorizzazione della popolazione immigrata in Italia; questi furono divisi in quattro categorie: profughi internati, rimpatriati e fuorusciti. Gli Sloveni furono assegnati alle categorie dei profughi e degli internati. Lo scopo del conteggio era l'identificazione, la statistica, la supervisione e l'assistenza degli profughi.

Il Segretariato Generale ordinò tre momenti e il loro svolgimento dall'evacuazione fino al collocamento finale: evacuazione, cosiddette stazioni di sosta e arrivo a destinazione.

L'evacuazione si svolse in fretta e senza alcun preavviso contrariamente ai principi che la popolazione fosse stata preavvisata. Tali misure prese fanno crescere dei sospetti che sotto le ragioni proclamate per l'evacuazione — la prossimità del fronte, sicurezza insufficiente — ci fossero stati possibili motivi politici.

I profughi giunsero alle stazioni di sosta con treni equipaggiati con disinfettanti; il speciale compartimento di vigilanza sanitaria sui territori occupati aveva infatti constatato che l'Isonzo, da dove arrivavano profughi alle stazioni di sosta di Udine e Palmanova, fosse il centro di alcune malattie contagiose. I profughi furono vaccinati contro queste malattie, e sotto la supervisione della Commissione di profilassi furono effettuate analisi batteriologiche. I profughi rimasero nelle stazioni di sosta sei giorni

o comunque il tempo fino a che le condizioni del traffico e dei rifugi fossero tali da permettere il trasporto dei profughi alla destinazione finale, dove la vigilanza sui profughi fu trasmessa al Ministero degli interni, aiutato dalle prefetture delle città nelle quali furono trasportati i profughi.

Il potere amministrativo dei comuni evacuati fu assegnato ad un commissario civile il quale aveva il compito di, in collaborazione con un regolare servizio per liquidare e prevenire i danni alle proprietà dei profughi, proteggere le proprietà e i diritti di proprietà dei servizi pubblici e dei profughi.

Le condizioni di vita, quelle economiche e sociali, alterate con l'evento della guerra (la composizione, l'età della popolazione) contribuirono a stabilire nuovi rapporti all'interno della famiglia, nella quale la moglie dovette assumere la responsabilità di mantenere la famiglia. In esilio e in terra estranea essa dovette rappresentare e diffondere sul campo emotivo e economico i propri interessi come anche gli interessi della sua famiglia.

I profughi sloveni furono esiliati da tre aree sul lato destro dell'Isonzo, cioè dal lato destro della linea di fronte: dal Collio, dal territorio tra l'Isonzo e l'Iudrio e dal territorio del bazino di Caporetto e quello di Plezzo.

Il Collio fu occupato dall'esercito italiano il 24 e il 25 maggio 1915; l'esercito evacuò tutta la popolazione abitante sulla linea Sabotino—Oslavia (Oslavje) — M. Calvario (Kalvarija) fino a Cosana (Kozana); questi paesi furono infatti sottoposti a continui assalti dei canonici austriaci. Le autorità italiane arrestarono e deportarono sette preti del Collio in questo periodo, i quali dovettero escortare i loro parrocchiani.

Le internazioni furono, insieme con l'evacuazione, una delle misure prese dalle nuove autorità dopo l'occupazione delle »terre irredente«. Internati furono in maggior parte preti (41 furlani e 18 sloveni), insegnanti e funzionari comunali, cioè tutti quelli che rappresentavano il potere politico e spirituale del paese. La maggioranza fu trasferita a Cremona in Lombardia, dove vi rimasero fino al settembre del 1915, quando furono mandati in diverse città italiane. La prima sosta nelle retrovie fu il villaggio Dolegna, dove sarebbero giunti da 5000 a 7000 profughi. Qui furono dati loro vestiti e viveri. Secondo i piani delle autorità i profughi dovrebbero essere stati trasportati nelle cosiddette colonie (similmente ai profughi in Austro-Ungheria). In seguito fu accolto il piano di distribuire i profughi in città diverse e nelle isole, cosicché anche le colonie a Cordenons vicino a Pordenone, nei quali fecero sosta anche i profughi isontini, e la colonia a Legnano nel Veneto, vengono trattati come stazioni di sosta. A Cordenons arrivarono 700 abitanti del Collio. Vissero in grandi edifici forniti di acqua potabile, equipaggiati con un ospedale, una lavanderia, un bagno, gabinetti, officine e educatori. La colonia a Legnano accolse intorno a 1500 profughi da Vallarsa.

La cresta tra l'Isonzo e l'Iudrio fu occupata dall'esercito già nei primi giorni di guerra, la popolazione però rimase sul territorio fino ai primi di giugno del 1915, quando per primi andarono in esilio gli abitanti di Mariazell (Marijino Celje), seguiti da quelli di Ronzina (Ročinj) e infine dagli abitanti di Cambresco (Kambreško) e dintorni. Il viaggio portò loro a Tribil, un paese confinante nel comune di S. Leonardo degli Slavi, e a Gnidovizza.

Le ragioni per evacuare i paesi variavano da paese a paese. Potremmo anche sostenere che la prossimità del fronte fu solamente un motivo per prendere provvedimenti così severi. Dresenza fu evacuata nei primi di giugno del 1915 in seguito ad un presupposto attentato al generale alpino Donato Etna. Un simile destino toccò ai villaggi a valle del Monte Nero (Krn): Ladra, Smasti (Smast), Camina (Kamna), Ursina (Vrsno), e Montenero (Krn) gli abitanti di questi villaggi furono accusati di aver sparato a feriti soldati italiani. Il punimento fu l'esilio, e per dieci di loro perfino la decimazione il 4 luglio 1915. Apparentemente gli abitanti di Idresca d'Isonzo e Mlinsko dovettero lasciare i loro villaggi perchè il loro sindaco non era preparato a garantire la loro lealtà verso le nuove autorità. Tarnova d'Isonzo e Serpenizza furono evacuati apparentemente per causa di un disertore armato—un nativo disertato dall'esercito austro-ungarico.

Gli abitanti di Lluco lasciarono il loro paese subito dopo l'occupazione di questo, si presume che questo sia successo alla fine di maggio 1915. Gli abitanti di Saga andarono in esilio il 5 agosto dello stesso anno.

I profughi dall'Alto Isonzo si radunarono dapprima in quattro stazioni di sosta: nell'angolo di Bergogna, nel comune di Creda (Kred) e in Azzida nella Valle Natisone; gli abitanti di Livek furono invece trasferiti nel vicino villaggio di Ieusceco (Jevšček). Il soggiorno in queste stazioni di sosta fu più lungo del solito. I profughi erano intitolati a un sussidio che rientrava nella categoria dei confamiliari dei richiamati nell'esercito austro-ungaro. Le autorità delle forze italiane provvedettero anche per delle speciali forme di educazione sui territori occupati; furono fondati 13 ricreatori-educatori, i quali restarono in funzione fino alla disfatta di Caporetto. La circolazione nel terri-

torio occupato fu limitata e possibile solo con speciali permessi rilasciati dal commissario civile; ogni trasgressione fu punita con l'internazione. La maggioranza degli abitanti dell'Alto Isonzo lasciò l'angolo di Bergogna alla fine del 1915. Il loro viaggio continuò con il treno attraverso la Giulia in diverse città italiane.

Come già detto, il Segretariato Generale, per quanto riguarda i profughi sloveni, decise di trasferirli in diverse città della penisola, per questo «la mappa delle città» nelle quali soggiornavano i profughi sloveni, appare vasta e pittoresca. Notizie di profughi dal Collio giungevano dai dintorni di Caserta, dalla provincia di Como, dal confine con la Francia e dal Piemonte. I profughi furono mandati persino in Sicilia e nei pressi di Napoli. I profughi di Canale d'Isonzo (Kanal) e Cambresca e dintorni si raggrupparono, dopo una sosta nel Friuli, in grande numero in quattro città italiane: Cordenons, Oropa nella provincia di Novara, Diano Marina sulla costa ligure, e la Legnasco nel Piemonte. I profughi dell'Alto Isonzo mandavano loro notizie ai familiari dal Piemonte, dalla Liguria, dall'Abruzzo e dalla Campagna.

La vita dei profughi sloveni vissuta in Italia ci viene raccontata benché la censura avesse agito dalla corrispondenza della famiglia Gerbec di Cambresca, la quale visse i quattro anni della guerra a Diano Marina in Liguria. Le lettere e le cartoline postali con il segno della Croce rossa ci raccontano vivamente in quali condizioni dovettero vivere, quali misure furono prese in modo da proteggere i fondamenti culturali e economici della loro famiglia, e come reagivano alle nuove condizioni di vita e con quali mezzi. I profughi ricevettero alloggio e un sussidio. Nelle loro lettere raramente si lamentavano, tuttavia leggendo queste lettere si può dedurre che i profughi dovettero fronteggiare molte difficoltà (adattamento al nuovo ambiente, lingua sconosciuta) e angosce (paura e preoccupazione per i figli mobilitati nell'esercito, per la propria casa e i beni lasciati); la noia e la nostalgia le vincevano leggendo e scrivendo lettere, e in conforto e appoggio furono loro i preti sloveni internati con loro. Particolarmente vivace fu nella colonia dei profughi a San Severino Marche, dove fu fondato «il piccolo Collio»; i profughi fondarono un comune, il cui scopo fu di risuscitare le proprie usanze e abitudini e di educare i figli dei profughi.

L'atto finale dell'avventura dei profughi fu il loro ritorno a casa. I profughi dovettero ottenere un permesso speciale del Comando Supremo dell'esercito italiano; il profugo dovette in una richiesta dimostrare di appartenere alla località alla quale intendeva accedere, di essere in grado di svolgere un'attività e di essere in possesso di mezzi di sussistenza e di un alloggio adeguato. Quando tutte e tre le condizioni furono soddisfatte, il profugo poteva tornare a casa.

I profughi sloveni ritornarono dall'esilio in Italia in diversi gruppi e in periodi diversi: i primi ritornarono gli abitanti del Collio, esiliati in località delle zone di confine, dopo l'occupazione dell'esercito italiano di Gorizia nell'agosto del 1916, quando la linea di fronte si spostò; un secondo gruppo ritornò dall'angolo di Bergogna a Idersco e Mlinsko dopo la disfatta di Caporetto. La maggior parte dei profughi sloveni fece ritorno soltanto dopo la fine della guerra nella primavera del 1919. Del ritorno si curavano il Segretariato Generale e un servizio speciale per il ritorno dei profughi a Gorizia. Le autorità italiane ebbero cura di tutti i profughi, compresi quelli appartenenti alle ex regioni austriache e i quali giunsero dai campi austriaci: questi furono alloggiati in barache di legno e ricevettero abiti e biancheria. Un aiuto speciale fu il sussidio. Il Segretariato Generale fece particolare attenzione alle questioni riguardanti il ritorno dei proprietari e coltivatori della terra, la preziosa e tenace attività dei quali fu necessaria per il ritorno della vita in questi luoghi. Per i danni subiti sui beni immobili e mobili i danneggiati furono compensati con un'indennità di guerra.

Prima ancora che ritornassero a casa i profughi di guerra, nuovi profughi lasciarono il territorio sloveno dopo l'occupazione italiana. Questi profughi politici trovarono rifugio nel nascente Regno dei Serbi, Croati e Sloveni.

(Prevedla Doris Skvarča)

SPREMNA BESEDA

Vabilo uredništva Zgodovinskega časopisa za spremne besede k razpravi Petre Svoljšakove SLOVENSKI BEGUNCI V ITALIJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO je podpisanega doseglo v času, ko je pregledoval zgodovinsko knjigo zdravnika dr. Vasja Klavore PLAVI KRIŽ (Soška fronta. Bovec 1915—1917). Čeravno ni mogoče pomisliti na drugo kot le na golo naključje, pa vendar skorajda sočasni izid dveh samostojnih objav o dogodkih na reki Soči med prvo svetovno vojno ponazarja pozornost, ki jo zadnji čas slovenska publicistika in znanost namenjata tistemu obdobju slovenske zgodovine, ki je bilo zaradi preočitnih političnih razlogov potisnjeno na stranske tire raziskovalnih načrtov. Naslednji razmislek velja ugotovitvi, da so avtorji edinih treh slovenskih zgodovinskih knjig o soški fronti pravzaprav nepoklicni zgodovinarji (J. Mesesnel, V. Gradnik in V. Klavora); tudi najboljšo italijansko knjigo o soškem bojišču je napisal nepoklicni zgodovinar, atomski fizik (M. Silvestri). Odločitev nepoklicnih in poklicnih tiči bržkone v spoznanju, da je pisanje vojaške zgodovine zahtevna naloga, ki zahteva specialna znanja. Mlajši rod slovenskih zgodovinarjev se — ob spoznanju, da je vsaka vojna zelo kompleksno dejanje — loteva ob dogodkih prve svetovne vojne na Slovenskem tém, ki niso izrazito vojaške.

Med te sodi seveda tudi begunstvo, o čemer govori razprava raziskovalne asistentke na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU Petre Svoljšakove. V diplomski nalogi (1990), ki jo je za objavo na tem mestu ustrezno priredila, obravnava primorske begunce s področij, ki jih je že od prvih dni bojov na soškem bojišču (od konca maja 1915) zajela italijanska vojaška okupacija in so čas med vojno doživeli kot pregnanci v različnih krajih italijanske države. O tem begunstvu ni pisalo slovensko zgodovino-pisje, pa tudi publicistika mu je namenjala zelo skromno pozornost. Svoljšakova odkriva tako nepoznane strani preteklosti zahodnih Slovencev, prebivalcev ozemlja, ki je doživelo italijansko vojaško okupacijo že leta 1915 in kjer so tudi padle med civilnim prebivalstvom njene prve žrtve.

Razprava Petre Svoljšakove odpira samodejno tudi vprašanje beguncev na ozemlju Avstro-Ogrske; iz tega sklopa je primerno raziskano le šolstvo. Begunstvo nam seveda pokliče v razmislek še druge téme, povezane z dogajanjem prve svetovne vojne na slovenskih tleh, saj je bila Soška fronta le njihov sestavni del, pomenila pa je tudi vključitev slovenskega etničnega ozemlja v neposredna vojna dogajanja.

V času, ko prihaja ta razprava med bralce moremo seveda pomisliti tudi na njene, našemu času primerne poudarke. Če so se nam zdele donedavna Gradnikove besede, namenjene goriškim beguncem v prvi svetovni vojni, »smo, ko brez gnezda plašne ptice in ko brez rose so cvetlice...« neponovljiva davnina, pa se nam begunstvo v teh dneh, v oktobru leta 1991, znova kaže v vsej svoji resnosti in kot dokaz nemoči, da bi se tudi današnji svet otresel iracionalnosti, na katero tudi zgodovinarji že od davnih časov sem opozarjajo. Zato se lahko tudi današnji rod zgodovinarjev vprašuje o učinkovitosti svojega dela.

Branko Marušič

K A Z A L O

PREDGOVOR	3
PREGLED IN PREDSTAVITEV VIROV	3—4
I. OD TROJNE ZVEZE DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO	4—6
II. V PRIČAKOVANJU VOJNE	6—7
II. 2. »IL PRIMO BALZO« (PRVI SUNEK)	7—8
III. ZAČASNA UPRAVA NA ZASEDENIH OZEMLJIH	8—10
IV. BEGUNSTVO — NAČELNE REŠITVE	10—15
IV. 1. PRVO DEJANJE — EVAKUACIJA	10—12
IV. 2. DRUGO DEJANJE — VMESNE POSTAJE	13—14
IV. 3. TRETJE DEJANJE — PRIHOD NA CILJ	14
IV. 4. ZAČASNA UPRAVA V IZPRAZNJENIH OBČINAH	14—15
V. ŠTETJE IN KATEGORIZACIJA BEGUNCEV	16—17
VI. SESTAVA BEGUNSKEGA PREBIVALSTVA IN NASTANEK NO- VIH ODNOSOV V DRUŽINI	17—18
VII. BEGUNCI IZ GORIŠKIH BRD	19—27
VII. 1. EVAKUACIJA	19—21
VII. 2. KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA	21—22
VII. 3. RAZMEŠČANJE BRIŠKIH BEGUNCEV V ITALIJI	22—25
VII. 4. ŽIVLJENJE V ITALIJI	25—26
VII. 5. ŠOLANJE	26—27
VII. 6. DRUŽABNO ŽIVLJENJE	27
VIII. BEGUNCI S PROSTORA MED SOČO IN IDRJO	27—33
VIII. 1. EVAKUACIJA	27—28
VIII. 2. RAZKROPLJENI PO ITALIJI	28—29
VIII. 3. BEGUNSKA IZKUŠNJA DRUŽINE GERBEC S KAMBRE- SKEGA	29—33
IX. BEGUNCI IZ KOBARIŠKE IN BOVŠKE KOTLINE	33—42
IX. 1. EVAKUACIJA	33—36
Drežnica	34
Ladra, Smast, Libušnje, Kamno, Vrsno, Krn	34—35
Idrsko in Mlinsko	35
Srpenica in Trnovo ob Soči	35—36
Livek in Žaga	36
IX. 2. VMESNE POSTAJE	36—40
Občina Breginj (Breginj, Logje, Robedišče)	36—38
Občina Kred	38—39
Jevšček	39
Ažla v Beneški Sloveniji	40
IX. 3. ŽIVLJENJE V ITALIJI	40—42
X. ZAKLJUČEK — VRAČANJE	42—46
RIASSUNTO: I profughi Sloveni in Italia durante la prima guerra mondiale	47—49
SPREMNA BESEDA (Branko Marušič)	51

Petra Svoljšak

SLOVENSKI BEGUNCI V ITALIJI MED PRVO SVETOVNO VOJNO

* * *

Zbirka Zgodovinskega časopisa, 9

* * *

Uredili: Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa),
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika ZC) in Nataša Stergar (tehnična urednica ZC)

Knjigo opremil: Janez Stergar

Izdala: Zveza zgodovinskih društev Slovenije
in Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Založila: Zveza zgodovinskih društev Slovenije,
SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Upravnica Zgodovinskega časopisa: Majda Čuden

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana

Prvi natis: oktober 1991 v nakladi 1200 izvodov

Po mnenju Republiškega sekretariata za kulturo št. 415-294/91 av z dne 23. 4. 1991
je publikacija oproščena davka od prometa proizvodov.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150 001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo R Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

1. Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. Zbornik razprav. Ljubljana 1980. 44 strani.
2. Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786). Ljubljana 1982. 24 strani.
3. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Zbornik razprav. Ljubljana 1987. 134 strani.
4. Dušan Kos: Bela Krajina v poznem srednjem veku. Ljubljana 1987. 76 strani.
5. Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. Ljubljana 1988. 88 strani.
6. Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569). Ljubljana 1989. 40 strani.
7. Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. Ljubljana 1990. 32 strani.
8. Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. Ljubljana 1990. 76 strani.
9. Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana 1991. 56 strani.